

एकाई - एक (CHAPTER – ONE)

परिचय (INTRODCUTION)

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि (Background of Study)

राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजनाले लिएको लक्ष्य र मुख्य उद्देश्यको आधारमा २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा योजना लागू भयो । शिक्षा योजनाको कार्यान्वयनसँगै सामुदायीक क्षेत्रबाट संचालनमा रहेका सबै शैक्षिक संस्थाहरुको आर्थिक स्वरूप सरकारमा गाभियो । वि.सं. २०२८ सालको राष्ट्रिय शिक्षा योजनाले शिक्षा क्षेत्रको लगानीलाई निरुत्साहित बनायो । त्यसपछी वि.सं. २०३७ सालमा गठित उच्च स्तरिय शिक्षा आयोगले शैक्षिक क्षेत्रका संस्थागत संरचनामा परिवर्तन गर्नुका साथै निजी क्षेत्रको लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने नीति अवलम्बन गर्‍यो । त्यहाँ देखी नै पूनः निजी तथा सामूहिक क्षेत्रबाट सञ्चालन गर्ने गरी शैक्षिक संस्थाहरुको स्थापना हुन थालेको थियो । (शिक्षा मन्त्रालय, २०२८)

देशमा बढ्दो सरकारी खर्चलाई पुरा गर्ने क्रममा सन् १९७९/८० मा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको १ प्रतिशत बराबरीमा रहेको घाटा वजेटको स्थिती सन् १९८२/८३ मा द्रुत गतिमा वृद्धि भई ६.१ प्रतिशत पुग्न गयो । बाह्य पूँजीको प्रवाहको वावजुद न्यून भूक्तानीको सन्तुलनको स्थिती सन् १९८४/८५ सम्म निरन्तर कायमै रहेको पाईन्छ । त्यस स्थितिलाई सुधार गर्न अन्तराष्ट्रिय मुद्रा कोषको सहयोगमा १९८५/८६ मा अल्पकालिन रुपमा आर्थिक स्थायित्वको कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन ल्यायो । यस क्रम सँगै नेपालले अपनाउँदै आएको आर्थिक नितीमा परिवर्तन गरी उदार अर्थिक नीति अवलम्बन गर्ने कार्यको शुरुवात गरियो । (ऐजन)

नेपालको उच्च शिक्षामा सरकारी व्ययलाई मध्यनजर राख्दा सन् २००० देखि सन् २००८ सम्मको लगानी वृद्धिदरलाई नगन्य रुपमा प्रोत्साहित गरेको पाईन्छ । सन् २००० देखि सन् २००२ सम्म उच्च शिक्षामा विभिन्न विश्वविद्यालय अन्तर्गका

आंगिक क्याम्पसहरूको आर्थिक एवं भौतिक पक्षको विकास र विस्तार सुस्त गतिमा नै अधि बढेको पाइन्छ । उच्च शिक्षा प्राप्तीका क्रममा जनताले शिक्षा पाउने अधिकारलाई सैद्धान्तिक रूपमा प्रोत्साहित गरेता पनि त्यसको व्यवहारिक कार्यावयन पक्ष भने त्यति सहज पाइँदैन । सन् २००१/०२ र सन् २००५/०६ मा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन मध्ये शिक्षामा भएको खर्चको अनुपात क्रमशः ३.८७ र ३.२ प्रतिशत पाइन्छ भने कूल शिक्षा खर्चमा विकास खर्चको अनुपातलाई हेर्दा सन् २००१/०२ मा ७.१ प्रतिशत र २००५/०६ मा ८.३ प्रतिशत रहेको थियो । सन् २००१/०२ र सन् २००५/०६ को सार्वजनिक खर्चको स्थिती अन्तर्गत कुल खर्चमा शिक्षा क्षेत्रको अनुपात क्रमशः १५.७६ प्रतिशत र १७.४४ प्रतिशत मात्र रहेको थियो । कूल पूँजीगत खर्चलाई हेर्दा सन् २००३/४ र सन् २००४/५ मा शिक्षामा भएको खर्च क्रमशः १,००३.४ र १३७५.० (रु करोडमा) भएको पाइन्छ । (अर्थ मन्त्रालय, २००१-०६)

निश्चित लक्ष्यहरू निर्धारण गरी शुरु गरिएको सुधारको कार्यक्रम शुरुका केही क्षेत्रको नीतिहरू मात्रै केन्द्रित रहेको विस्तारित संरचनागत समायोजन सुविधाको कार्यान्वयन सँगै सुधारको क्रियाकलाप आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रमा केन्द्रित सुधारका कार्यहरू अन्य क्षेत्रमा पनि विस्तारित हुन पुगे । यस क्रममा स्वदेशी तथा विदेशी प्रत्यक्ष लगानीलाई वित्तीय, वास्तविक (Real) तथा अन्य क्षेत्रमा आकर्षित गर्न विभिन्न ऐनहरूको तर्जुमाका साथै संसोधनहरू गरियो । त्यसमा पनि निजीकरण ऐन कार्यान्वयनमा आएपछि निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताद्वारा लगानी गर्ने कार्यमा विस्तार भयो । यसै अन्तर्गत सामाजिक सेवाका क्षेत्रका रूपमा रहेको शिक्षामा पनि निजी लगानी आकर्षित हुँदै गयो । यसै क्रममा सामाजिक क्षेत्रका रूपमा रहेको शैक्षिक संस्थाहरूलाई कम्पनी ऐन अन्तर्गत कार्यान्वयन गर्ने वा सामुदायीक वा द्रष्टका रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गरी नीतिहरूमा परिवर्तन गर्दै आएको छ । त्यसैगरी निजी क्षेत्रको लगानीको मात्रामा भन्ने विस्तार हुँदै गराएको छ । (नेपाल सरकार: २०५९)

नेपाल सरकारको शैक्षिक क्षेत्रको लगानी नीति अन्तर्गत लागत आपुरण (Cost Recovery) का रूपमा उच्च शिक्षामा लगानी गर्ने नीति अनुरूप लगानी क्रमशः

घटाउदै जाने दिर्घकालीन अवधारणा अधि सारेको छ । यसका अतिरिक्त सरकारी स्वामित्वमा रहेका शैक्षिक संस्थाहरूलाई समेत सामुदायिक व्यवस्थापनमा संचालन गर्ने अवधारणा अन्तर्गत विद्यालयलाई समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने निती अवलम्बन गरेको उदाहरणलाई लिन सकिन्छ । उच्च शिक्षामा सरकारले विगतवाट गर्दै आएको शैक्षिक खर्चको परिमाणलाई प्रत्येक आ.व. मा नगन्य रुपमा विस्तार गरेको पाईन्छ । (नेपाल सरकार, २०५९)

१.२ समस्याको पहिचान (Statement of the Problem)

शिक्षा क्षेत्रमा भएको विकास र विस्तारले नै कुनै पनि देशको आर्थिक र सामाजिक पक्षमा विकास हुन्छ । शिक्षामा गरिएको दिर्घकालीन लगानीले भविष्यमा देशको समग्र आर्थिक संरचनामा दिगो विकास हुन्छ । मैले मेरो शोधपत्र लेख्ने क्रममा रोजेको नेपालको उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चको प्रक्रिया शिर्षकको रोजाईको मूल कारण नै विश्व परिवेश अनुरूप हाम्रो देशमा शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी लगानीको स्तर वा परिमाण के कस्तो रहेको छ ? र ति लगानीका परिमाणले आजको आधुनिकरण र वैज्ञानिक विश्वसंग प्रतिस्पर्धा गर्न पर्याप्त भए नभएको उच्च शिक्षामा गरिने लगानीको परिमाण पर्याप्त नभएबाट उच्च शिक्षा प्राप्तमा भोग्नु परिहरहेको अवस्थालाई के कसरी कम गर्न सकिन्छ भन्ने नै हो । वर्तमान अवस्थामा उच्च शिक्षाले भेल्लु परेको आर्थिक समस्या र त्यसबाट गरिब र निमूखा नेपाली जनताले उच्च शिक्षाबाट वञ्चित हुनुपरेको समस्याको चित्रण गरिएको छ । सार्क राष्ट्रहरू विच हाम्रो उच्च शैक्षिक अवस्थाले भोग्नु परेको कठिनाईलाई मध्यनजर राखी विवेचना गर्नेहरूलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ ।

१. नेपालको उच्च शिक्षामा गरिएको खर्चले निरन्तरता पाएको छ ?
२. नेपालको उच्च शिक्षामा गरिएको खर्च कुल खर्चको अनुपातमा पर्याप्त रहेको छ ?
३. शिक्षा क्षेत्रबाट प्राप्त ग्राहस्थ उत्पादन के सन्तोषजनक रहेको छ ?
४. आधारभूत आवश्यकता र मौलिक हकको रुपमा रहेको शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी खर्च पर्याप्त छ ?
५. उच्च शिक्षामा गरिएको लगानी अनुरूप देशको शिक्षा क्षेत्रमा आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादन के सन्तोषजनक रहेको छ त ?

६. निजी क्षेत्रले उच्च शिक्षामा गरिएको लगानी र सरकारी लगानीले दिएको प्रतिफलमा समान्यजस्यता रहेको छ ?
७. सरकारी लगानी न्यून रहेकोले प्रति विद्यार्थी लगात बढ्दै जानुको पछाडी के कारण रहेको छ ?
८. शैक्षिक लगानीले उपलब्धिमा कस्तो असर परेको छ ?

१.३ अध्ययनको महत्व (significance of the study)

कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक एवं सामाजिक विकासका लागि उच्च स्तरीय जनशक्तिको ठुलो भूमिका रहेको हुन्छ । उच्च शिक्षाको विकासले आर्थिक, वैज्ञानिक तथा प्राविधिक क्षेत्रको विकासमा मद्दत पुग्दछ । यसबाट उत्पादित जनशक्तिले राष्ट्रको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउनुको साथै आधुनिकीकरण र औद्योगिककरण ल्याउन सहयोग गर्दछ । स्तरीय शिक्षा विना व्यक्ति, परिवार, समाज र राष्ट्रको विकास हुन सक्दैन । शिक्षालाई स्तरिय उपलब्धिमूलक, रोजगारमूलक बनाउन पर्याप्त लगानी गर्नुपर्छ । शिक्षित मानवले मात्र उत्पादनका साधनलाई सक्रिय बनाउन र नयाँ कच्चा पदार्थहरूलाई प्रयोगमा ल्याउन सक्दछ । तब मात्र देश विकासको बाटोमा अगाडी बढ्न सक्दछ । ।

शिक्षामा लगानी भन्नाले पाठ्यक्रम, आवश्यक जनशक्ति एवं व्यवस्थापन र भौतिक व्यवस्थापन हुने सम्पूर्ण खर्च हो । आवश्यक र लगानीको सक्रिय व्यवस्थापनबाट शैक्षिक उपलब्धि, गुणस्तरीय र समय सान्दार्भिक हुन्छ । यस अध्ययनबाट नेपालको उच्च शिक्षामा सार्वजनिक व्ययको प्रक्रिया वा परिपाटीको अध्ययन गर्न खोजिएको छ । नेपालमा उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चको प्रक्रियाको स्थिती र उपलब्धिको विश्लेषण गरिनु अति आवश्यक छ । उच्च शिक्षाबाट उत्पादित जनशक्तिबाट देशको उन्नती र विकास गर्ने महत्वपूर्ण लक्ष्य लिइएको हुन्छ । अतः उच्च शिक्षामा समयानुकूल लगानी गरिनु अति जरुरी हुन्छ । कुनै पनि तहमा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गरी उच्च स्तरीय जनशक्ति उत्पादन गर्न शिक्षक, विशेषज्ञ, प्रशासक आदिको लगानी गर्नुपर्दछ । त्यसैगरी, दैनिक शैक्षणिक क्रियाकलाप सञ्चालन गर्न आवश्यक पर्ने भौतिक पूर्वाधारका भवन, फर्निचर, प्रयोगशाला शैक्षिक सामग्री आदी पनि लगानी गर्नुपर्दछ ।

यो अध्ययन उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चको प्रवृत्ति एक अध्ययनलाई ५ एकाईमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो एकाईमा परिचय रहेको छ । यस अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमी, समस्याको पहिचान, अध्ययनको महत्व अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको संगठन समावेश गरिएको छ । दोस्रो एकाईमा अध्ययन विधी खण्ड रहेको छ । यस अन्तर्गत अनुसन्धानको ढाँचा, अध्ययनको नमूना छनौट विधी, अनुसन्धान पद्धती, र अनुसन्धानको तथ्याङ्क संकलन विधिलाई समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी तेस्रो एकाईमा पूर्व साहित्यको समिक्षा रहेको छ । यस अध्ययनको एकाईमा प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण रहेको छ । यसैगरी एकाई पाँचमा सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरु रहेका छन् ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य (Objectives of the Study)

यस अध्ययनको सामान्य उद्देश्य भनेको नेपालको उच्च शिक्षामा सार्वजनिक खर्चको प्रक्रिया जस अन्तर्गत सन् २०००/०१ देखि सन् २००९/१० सम्मको रहेको छ । यसका साथै यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्यहरु यस प्रकार छन् ।

- क. सन् २०००/०१ देखि सन् २००९/१० सम्मको सरकारी पक्षबाट शिक्षामा गरिएको कूल खर्चको अनुमान गर्नु
- ख. कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन तथा उच्च शिक्षामा गरिएको खर्चको विच सम्बन्ध देखाउनु ।
- ग. उच्च शिक्षामा प्रति विद्यार्थी खर्च अनुमान गर्नु ।

१.५ अध्ययनको सीमा (Limitation of the Study)

यस अध्ययनका सीमाहरु निम्न बमोजिम रहेका छन् :

- क) यस अध्ययनमा शिक्षा क्षेत्र समेट्ने क्रममा केन्द्रिय स्तरको तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ ।

ख) यो अध्ययन सन् २०००/०१ देखि सन् २००९/१० सम्मको समयको अवधिमा सिमित गरिएको छ ।

ग) यस अध्ययनमा सहायक स्रोतबाट आवश्यक तथ्याङ्क र सुचनाहरूलाई मात्र समावेश गरिएको छ ।

घ) नेपालको उच्च शिक्षाको सार्वजनिक खर्चलाई मात्र अध्ययनमा सिमित गरिएको छ ।

ङ) द्वितीय तथ्याङ्कको आधारमा मात्र अध्ययन सम्पन्न गरिएको छ ।

१.६ अध्ययनको संगठन (Organization of the Study)

यो अध्ययन उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चको प्रवृत्ति एक अध्ययनलाई ५ एकाईमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो एकाईमा परिचय रहेको छ । यस अन्तर्गत अध्ययनको पृष्ठभूमी, समस्याको पहिचान, अध्ययनको महत्व अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको सीमा र अध्ययनको संगठन समावेश गरिएको छ । दोस्रो एकाईमा अध्ययन विधी खण्ड रहेको छ । यस अन्तर्गत अनुसन्धानको ढाँचा, अध्ययनको नमूना छनौट विधी, अनुसन्धान पद्धती, र अनुसन्धानको तथ्याङ्क संकलन विधिलाई समावेश गरिएको छ । त्यसैगरी तेस्रो एकाईमा पूर्व साहित्यको समिक्षा रहेको छ । यस अध्ययनको एकाईमा प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण रहेको छ । यसैगरी एकाई पाँचमा सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू रहेका छन् ।

एकाइ - दुई (CHAPTER -TWO)

अध्ययनको विधी (RESEARCH METHODOLOGY)

यस अनुसन्धानमा धेरै भन्दा धेरै प्रयोगात्मक, वैज्ञानिक एवं प्रक्रियात्मक विधिको प्रयोग गरि नेपालको उच्च शिक्षामा सार्वजनिक खर्चको प्रक्रिया अनुसन्धान ढाँचा, तथ्याङ्कको स्रोत, तथ्याङ्क संकलन विधि, नमुना छनौट प्रक्रिया, तथ्याङ्क संकलन प्रक्रियाको प्रयोग गरिएको छ ।

२.१ अनुसन्धानको ढाँचा (Research Design)

यस अनुसन्धानमा नेपालको उच्च शिक्षामा सार्वजनिक खर्चको प्रक्रियाको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य पुरा गर्नको लागि सहायक तथ्याङ्कको प्रयोग गरिएको छ । यसमा आवश्यक पर्ने सामग्री र तथ्याङ्कहरु यस अध्ययनको आवश्यकता अनुसार विभिन्न स्रोतहरुबाट उद्धृत गरिएको छ । आवश्यक तथ्याङ्कहरुलाई परिमाणात्मक तथा परिणात्मक तथा गुणात्मक विश्लेषणद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ । यो अध्ययनको ढाँचा पनि परिमाणात्मक र गुणात्मक ढाँचामा रहेको छ ।

२.२ नमुना छनौट विधी (Selection of Sampling Method)

अनुसन्धान क्रममा यस अध्ययनका लागि आवश्यक नमुना छनौट सम्पूर्ण आधिकारीक तथ्याङ्कहरु छनौट गरिएको छ । अध्ययनका लागि आवश्यक नमूना छनौट निम्नानुसार रहेको छ ।

१. सुविधाजनक नमूना छनौट विधिबाट केवल नेपाललाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ ।
२. उद्देश्यात्मक नमूना छनौट विधीबाट ६० वटा कलेजहरुलाई तथ्याङ्क संकलनका लागि छनौट गरी सम्भावनात्मक विधि द्वारा ६ वटा कलेजहरुलाई अनुसन्धानको क्रममा छनौट गरिएको छ ।

२.३ तथ्याङ्क संकलन विधि (Data Collection Method)

यस अनुसन्धानलाई उद्देश्यमा पुऱ्याउनका लागि अनुसन्धान कर्ताले निम्न किसिमका तथ्याङ्क संकलन प्रक्रिया अपनाएको छ । जस अन्तर्गत सम्बन्धित कार्यालय तथा निकायबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरु रहेका छन् । जसमा अर्थमन्त्रालयबाट प्रकाशित वुलेटिन, नेपाल सरकारबाट प्रकाशन गरिएका वार्षिक वजेट भाषणहरु २०६५, २०६६, २०६७, नेपाल सरकार अर्थमन्त्रालयको आर्थिक सर्वेक्षण पुस्तिकाहरु, अर्थमन्त्रालयबाट प्रकाशित रातो किताव आदिबाट तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । यसका अलावा सम्बन्धित कार्यालय तथा निकायबाट प्राप्त हुन नसकेका आवश्यक तथ्याङ्क विभिन्न सरकारी एवं गैर सरकारी संस्थाको विभिन्न web-site बाट संकलन गरिएको छ ।

२.४ तथ्याङ्क संकलनका औजार (Tools of Data Collection)

यस अध्ययनमा सहायक स्रोतहरुको मध्यमबाट आवश्यक तथ्याङ्क तथा सुचनाहरु प्रयोग गरिएका छन् । यसका साथै विभिन्न web-site कुनै माध्यमलाई तथ्याङ्क संकलनका लागि औजारका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । सहायक स्रोतहरुबाट प्राप्त तथ्याङ्क तथा सुचनालाई परिमाणात्मक तथा गुणात्मक विधि प्रयोग गरी प्रस्तुतीकरण गरिएको छ । यस अध्ययनको औजारका सहायक स्रोतहरु नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, शिक्षा मन्त्रालय, राष्ट्रिय योजना आयोग, त्रिभुवन विश्व विद्यालय, विश्व विद्यालय अनुदान आयोग, सेरीड, सेडा बाट प्रकाशन भएका, जर्नल, पुस्तक, वुलेटिनहरु रहेका छन् ।

एकाइ - तीन (CHAPTER -THREE)

पूर्व साहित्यको समिक्षा (LITERATURE REVIEW)

यस अध्ययनमा सम्बन्धीत पूर्व साहित्यको समिक्षा गरिएको छ । शिक्षा विकासको कुनै ठोस प्रमाण नपाईएता पनि यसलाई क्राईष्टको जन्म अगाडी र पछाडीका कयौ शताब्दीहरु मार्फत हेर्न सकिन्छ । संस्थागत रूपले बौद्ध र ब्राम्हण मार्गी प्रणालीले नेपालको आदिमकाल देखी संयुक्त रूपले जरा गाडेको पाईन्छ । (शर्मा, २०६०)

नेपालको शिक्षाको विकास क्रमलाई हेर्दा ब्राम्हण शिक्षा र बौद्धमार्गी शिक्षाको मेलबाट नयाँ फ्यूजन को रूपमा बाउपोइज्म र तिबेती बर्मन जातीहरुबाट बनेको पाइन्छ । यस प्रणालीलाई आधार मानेर नै अहिलेको आधुनिक शिक्षाको विकासक्रमले गति लिएको मान्न सकिन्छ । यसर्थ नेपालमा विगतमा भएको विकासक्रमलाई छोटो व्याख्यात्मक रूप दिन सकिन्छ । (ऐजन)

खास गरी नेपालमा शिक्षाको विकास क्रमलाई पाँच भागमा बाँडेर हेर्न सकिन्छ । पहिलो, आदिमकाल (१९६८, पूर्व, पृथ्वीनारायण शाहले गरेको नेपाल एकिकरण भन्दा पहिलेको समय) दोश्रो, पृथ्वीनारायण शाह देखी जंगवहादुर राणा सम्मको अवधि (१७७९ देखी १८४०) तेस्रो, राणाकालीन अवधि (१८४६ देखी १९५१) र चौथो चरणका रूपमा शैक्षिक पूर्ण निर्माण र फैलावट (१९५१-१९७१) र पाँचौ, नयाँ शिक्षा पद्धति योजना (NEPSE) १९७१ देखी हालसम्म चलिरहेको देखिन्छ । (ऐजन)

प्राचिनकालमा शिक्षालाई धर्मको एउटा अंशको रूपमा मानिन्थ्यो । त्यस बेला प्रयोग हुने गुरु चेला र समुदाय जस्ता शब्दहरुलाई अति पवित्र र नैतिक रूपले जोड दिइन्थ्यो । यसवेला शिक्षाको बलिदानी र निश्चार्थ भक्तिभाव र विद्यार्थीहरुको ज्ञान प्राप्त गर्न चाहने तिव्र इच्छा र कर्तव्यको बोधले त्यसवेलाको समुदायलाई सहयोग गरेको पाइन्छ । (ऐजन)

संस्थागत व्यवस्थापन अति सामान्य 'आश्रम' वा 'मठ' को रूपमा रहेको हुन्थ्यो, जुन एकान्तमा साना काठले बनेका भुप्राहरुमा रहन्थे । त्यस समयमा शिक्षा फराकिलो गरी फैलिएको थिएन । पुरेत्याइको लागी बुद्धमार्गी र ब्राम्हणहरुले शिक्षा लिने गर्दछ, जुन उनीहरुको आम्रदानीको स्रोत पनि थियो भने यसको लागी पशुपालन थप व्यवसायको रूपमा रहेको थियो । पूण्य प्राप्तीको धारणाले नेपालको प्रचिन काललाई शिक्षा प्राप्ती तर्फ उन्मुख गरेको थियो । तर यसले त्यस समयमा शिक्षालाई सहायता नगरेको भने भन्न सकिन्न । (ऐजन)

मध्यकालीन नेपालमा वौद्ध शिक्षालाई विभिन्न मठ र विहारहरुमा संस्थागत गरिएको थियो र यो आवासीय बन्यो । सामाजीक सहभागिता शिक्षामा बढेको थियो । समाजले शिक्षाको महत्वलाई मनन गर्दै, यसमा एउटा ठूलो लगानी गर्‍यो । कुनै पनि तरिकाले शिक्षामा लाग्ने शिक्षक, विद्यार्थी, आवास, कपडा, औषधी, खानपिन शैक्षिक सामाग्री, छापा र अन्य सामाग्रीको लागी ठूलो खर्चको आवश्यकता पर्दथ्यो । 'गुठी' र 'ट्रष्ट' को स्थापनाले अनुदानलाई सहज बनायो । ब्राम्हण शिक्षकहरुलाई 'वित्ता' को रूपमा जमिन, निजी आर्थिक संकलन, शूल्क आदीको माध्यमले प्राचिन र मध्यकालमा नेपालको शिक्षालाई खर्च जुटाउन सहयोग गरेको थियो । यो विना नियन्त्रण र हस्तक्षेपको नितीले लिच्छवी कालको शुरुमा सर्वसाधारण जनताको शिक्षाको निमित्त राजसंस्थावाट कुनै विशेष चाख लिएको देखिदैन । त्यतिवेला शासकवर्गले शिक्षाको अभिभारा आर्थिक संस्थाहरुको हो भन्ने ठानेको देखिन्छ । त्यसैले शिक्षा दिने काम राज्यले अनिवार्य रूपले नलिई ऐच्छिक रूपमा लिई धार्मिक, सास्कृतिक र परोपकारी संस्थालाई छाडिदिएको बुझिन्छ । आयको मुल स्रोत जग्गाको आयस्तार हुनाले धारा, पाटी, पौवा निर्माण, देवालय मन्दिर, मठ स्थापना तिनीहरुमा गरिने कर्म काण्ड वर्ष बन्धन जस्तो वार्षिक पर्व जग्गाकै आयस्तरवाट चल्दथ्यो । गोरखाका शाहांवशी राजामा राम शाहको विशेष स्थान छ । उनकै पालादेखी "निसाफ नपाए गोरखा जानु" भन्ने भनाई प्रचलित भएको हो । विद्या रक्षाको निमित्त जग्गा आफ्नो हक छुटाई चार

किल्ला खोली गुठी राखी गुठीको आयस्तरवाट आफ्नो राज्यका विद्वान - पण्डितहरुलाई आर्थिक मद्दत दिईन्थ्यो । (ऐजन)

शाहकालको पूर्वार्द्धमा सर्वसाधारणका लागि पाठशाला खोल्ने प्रथा भएको देखिन्छ । दरवारमा राजगुरु हुन्थे । अरु विद्यार्थी गुरुका घरमा गएर पढ्दथे । गुरुहरुले निःशुल्क पढाईदिन्थे । महोत्तरीको मठीहानी, स्वर्गद्वारी वेद विद्याश्रमको आर्थिक प्रशासनमा महन्तको भूमिका निककै ठुलो रहन गएको छ । आर्थिक व्यवस्था अन्तर्गत राष्ट्रको ढुकुटीवाट खर्च हुने, गुठीको व्यवस्था, विर्ता हरण, हण्डीको व्यवस्थावाट पठन - पाठनमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै प्रवृत्तिको प्रभाव परेको पाईन्छ । (ऐजन)

समग्रमा हेर्दा वि.सं. २००७ सालसम्म नेपालमा शिक्षा क्षेत्रमा खासै उन्नती भएको पाईदैन । वि. सं. २००७ सालसम्म नेपालमा ३०० जति प्रारम्भिक र प्राथमिक पाठशालाहरु, १५ वटा जती अंग्रेजी आधार र संस्कृत मिडिल स्कूलहरु, २७ वटा जती अंग्रेजी आधार र संस्कृत हाईस्कूलहरु एउटा मात्र त्रि-चन्द्र कलेज, लगभग १८ वटा विभिन्न शैक्षिक संस्थाहरु खुलेका थिए । त्यस समयमा नेपालको साक्षरता २ प्रतिशत मात्रै थियो । वि.सं. १९०३ मा स्थापित जहाँनिया निरंकुश शासन वि.सं. २००७ साल फाल्गुण ७ गते पतन भएपछी आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक, शैक्षिक आदि यावत कुरामा नयाँ हलचल आयो । वि.सं. २००७ सालपछी नेपालको सबैभन्दा बढी उपलब्धी शिक्षा क्षेत्रमा गरेको पाईन्छ । वि.सं. २००७ सालसम्म २ प्रतिशतमा सिमित साक्षरता अनुपात हाल ४० प्रतिशत भन्दा बढी हुनुलाई कम उल्लेखनिय मान्न सकिन्छ । शैक्षिक उन्नतीमा नयाँ गति दिन गठित विभिन्न कमिशन तथा आयोगहरुले नेपालको शैक्षिक विकासक्रमलाई निर्देशित गरेका छन । यसै शिलशिलामा वि.स. २००९ सालमा नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोग गठन गयो । नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०११ ले प्रस्तुत गरेको सुझावहरु दुरगामी महत्वका पाईन्छन । शिक्षाको विकासलाई अझ बढी व्यवस्थित र क्रमवद्ध बनाउन वि.सं. २०१८ वैशाख २५ गते सर्वाङ्गीय राष्ट्रिय शिक्षा समितिको गठन भयो । यसले शिक्षामा राज्यले लगानी फराकिलो गर्दै मुलुकमा एकिकृत शिक्षा प्रणाली लागु गर्दै प्राथमिक शिक्षालाई निःशुल्क र अनिवार्य

गरी प्राविधिक र व्यवसायिक, शिक्षामा जोड दिएको थियो । यसरी राणाकालसम्म शिक्षाको खर्च गुठीको बचत रकमबाट हुन्थ्यो । ठाउँ ठाउँमा राखिएका गुठी, जग्गाको आयस्तर र पाठशालाकै निमित्त भनेर राखिएका गुठी जग्गाको आयस्तर एवं मठ-मन्दिर र आश्रम अखडाको निमित्त राखिएका हण्डीको आधारमा शिक्षा चलेको थियो । (अधिकारी २०६४)

मुलकमा शैक्षिक विकास गर्न नेपाल राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन र सर्वाङ्गीय राष्ट्रिय शिक्षाको प्रतिवेदन २०१८ को प्रतिवेदनले महत्वपूर्ण योगदान पुगेता पनि तराई, पहाड, हिमाल, सुगम, दुर्गम, ग्रामिण, शहर सबै क्षेत्रमा बसोवास गर्ने जनतालाई समेटने किसिमको शिक्षा योजना र लगानीको आवश्यकता भने छदै थियो । यसै सन्दर्भमा विभिन्न सुभावहरुलाई समेटेर वि.सं. २०२८ सालमा राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८ - ३२ कार्यान्वयनमा ल्याइयो । जसले शिक्षाको प्राथमिकता निर्धारण, सबैलाई शिक्षामा समान अवसरको धारणालाई मुक्त रूप दिन शिक्षामा लगानी बढाउदै दक्ष जनशक्ति उत्पादनका लागि महत्वपूर्ण मार्गनिर्देशन गर्‍यो । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-३२ का विभिन्न उद्देश्यहरु मध्ये निर्दलिय पञ्चायती व्यवस्था र श्री ५ को नेतृत्वलाई सर्वोपरी मान्ने किसिमको क्यालेण्डर राख्ने उद्देश्य पनि देखिएकाले वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात वि.सं २०४७ फाल्गुण १४ गते राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको गठन भई राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९ लागू गरियो । (ऐजन)

वि.सं. २०२८ को राष्ट्रिय शिक्षा योजनाले शिक्षा क्षेत्रमा ठूलो हलचल मच्चियो । निजी र सामूदायिक क्षेत्रको लगानीलाई निरुत्साहित बनायो । त्यसपछि वि.सं. २०३७ सालमा गठित उच्च स्तरीय शिक्षा आयोगले शैक्षिक क्षेत्रको लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने निती अवलम्बन गर्‍यो । त्यहाँ देखि नै पूनः निजी तथा सामूदायिक क्षेत्रबाट सञ्चालन गर्ने गरी शैक्षिक संस्थाहरुको स्थापना हुन थालेको थियो । (ऐजन)

देशमा बढ्दो सरकारी खर्चलाई पुरा गर्ने क्रममा सन् १९७९/८० मा कुल ग्राहस्थ उत्पादनको १ प्रतिशत बराबरीमा रहेको घाटा बजेटको स्थिति सन् १९८२/८३ मा द्रुत गतिमा वृद्धि भई ६.१ प्रतिशतमा पुग्न गयो । बाह्य पूँजीको प्रवाहको बावजुद न्यून भूक्तानीको सन्तुलनको स्थिति सन् १९८४/८५ सम्म निरन्तर कायमै रह्यो । त्यस स्थितिलाई सुधार गर्न अन्तराष्ट्रिय मूद्रा कोषको सहयोगमा सन् २०००/२००१ मा अल्पकालीन रूपमा आर्थिक स्थायित्वको कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्यायो । जसक्रमसँगै नेपालले अपनाउँदै आएको आर्थिक नितीमा परिवर्तन गरी उदार आर्थिक निती अवलम्बन गर्ने कार्यको शुरुवात गरायो । (शिक्षा विभाग- २०६६)

निश्चित लक्ष्यहरु निर्धारण गरी शुरु गरिएको सुधारको कार्यक्रम शुरुका केही क्षेत्रको नितीहरुमा मात्रै केन्द्रित रहेको विस्तारित संरचनाबाट संरचनागत समायोजन सुविधाको कार्यान्वयन सँगै सुधारको क्रियाकलाप आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रमा केन्द्रित रहेको सुधारका कार्यहरु अन्य क्षेत्रमा पनि विस्तारित हुन पुगे । यस क्रममा स्वदेशी तथा विदेशी प्रत्यक्ष लगानीलाई वित्तीय, वास्तविक (Real) तथा अन्य क्षेत्रमा आकर्षित गर्न विभिन्न ऐनहरुको तर्जुमाका साथै संसोधनहरु गरियो । त्यसमा पनि निजीकरण ऐन कार्यान्वयनमा आएपछि निजी क्षेत्रका लगानीकर्ताद्वारा लगानी गर्ने कार्यमा विस्तार भयो । यसै अर्न्तगत सामाजिक सेवाका क्षेत्रका रूपमा रहेको शिक्षामा पनि निजी लगानी आकर्षित हुँदै गयो । यसै क्रममा सामाजिक सेवाका क्षेत्रका रूपमा रहेको शैक्षिक संस्थाहरुलाई कम्पनी ऐन अर्न्तगत कार्यान्वयन गर्ने वा सामूदायिक वा ट्रष्टका रूपमा कार्यान्वयन गर्ने गरी नितीहरुमा परिवर्तन गर्दै आएको छ । त्यसैगरी निजी क्षेत्रको लगानीको मात्रामा भन्ने विस्तार हुँदै पनि गराएको छ । (शिक्षा विभाग, २०६६)

नेपाल सरकारले केवल प्राथमिक शिक्षालाई मात्र जोड वा समर्थन गरेको पाईएको छ । राज्यले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको ९५.४ प्रतिशत कूल बजेटमा निजी क्षेत्रको लगानी केवल ४.६ प्रतिशत मात्र हुनुलाई नगण्य योगदानका रूपमा लिन सकिन्छ ।

एक दशकमा राज्यले शिक्षामा प्रगति गर्नका लागि ११० पटक गुणामा लगानीको योगदान बढाउनु नितान्त जरुरी हुन्छ । (उप्रेती, २००२)

सन् १९९० को दशकमा साधारण खर्चमा वृद्धि गरी आर्थिक सेवामा सुधार ल्याउन सकिन्छ । नेपाल सरकारको अर्थव्यवस्थालाई welfare का रूपमा वृद्धि गर्न आर्थिक विकास पहिलो प्राथमिकता हुन जान्छ । शिक्षा क्षेत्रको विकासका लागि सरकारको आर्थिक योगदानले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । (पन्त,१९८१)

शिक्षा प्रणालीको विकासका लागि सर्वप्रथम आधारभूत शिक्षामा लगानी बढाउनु आवश्यक छ । व्यक्तिको क्षमता र आवश्यकताहरूलाई ध्यान दिंदै मूल रूपमा व्यक्तिको रुचि अनुसार शिक्षा प्रदान गर्नु पर्दछ । राज्यको क्षमता र आवश्यकता अनुरूप शिक्षा क्षेत्रमा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई विशेष स्थान दिंदै औद्योगिक विकासमा लगानी वृद्धि गरी रोजगारीको क्षेत्र फराकिलो पारिदिंदै व्यक्तिले शिक्षामा लगानी गर्ने क्षमताको विकास गर्नु जरुरी छ । न्यून प्राथमिकताका क्षेत्रको पहिचान गरी उच्च प्राथमिक क्षेत्रमा लगानी गरी शिक्षा प्रणालीको विकास सम्भव हुन्छ । (सुल्ज, १९८६)

राज्यको भौगोलिक, राजनैतिक, सांस्कृतिक क्षेत्रका विविध विशेषताहरूलाई मध्यनजर राखी स्थानीय परिवेश र स्रोत साधन अनुरूप शिक्षामा लगानी गरेको खण्डमा अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिन्छ । शैक्षिक लगानीलाई सबै जनताको माझमा पुऱ्याउनका लागि तथा हरेक क्षेत्रको सहभागीताका लागि क्षेत्रगत विशेषता र आवश्यकता अनुरूप राज्यले आर्थिक योगदान गरेको खण्डमा वास्तविक उपलब्धि सम्भव रहन्छ । (सुल्ज, १९८६)

हाम्रो कूल आम्दानी को तुलनामा विद्यालयी खर्चमा तुलनात्मक रूपमा बढी हुन जान्छ । शिक्षा क्षेत्रमा शिक्षकको पारिश्रमिक तथा अन्य सेवा सुविधामा समायानुकुल वृद्धि गरेमा प्रभावकारी शिक्षण क्रियाकलाप हुन्छ । भने अर्को तर्फ भौतिक पूर्वाधार को विकास नै शिक्षा विकासको मूल कडी हो । (फ्राईड, १९९८)

राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीमा शैक्षिक खर्चलाई वा लगानीलाई स्थानीय चाहाना अनुसार कार्यान्वयन गर्नुपर्ने हुन्छ । शिक्षामा लगानीको उत्तरदायित्व पूर्ण रूपमा राज्यले व्यहोनुपर्दछ । हामी हाम्रो शिक्षाको प्रणालीलाई व्यवस्थित पार्न चाहन्छौं भने स्थानीय चाहाना र सहभागीतालाई जोड दिन सक्नु पर्दछ । यसका लागि शिक्षाको लगानीको गतिशिलताको लागि शिक्षाविद्, शैक्षिक नेतृत्व र राज्यको विशेष भूमिका रहन्छ । (अग्रवाल तथा प्रधान, १९७९)

उच्च शिक्षाको विकास र विस्तारका लागि कूल सार्वजनिक व्यय को ठूलो हिस्सा शिक्षा क्षेत्रमा गर्नु पर्ने कुरालाई जोड दिनुपर्दछ । हामीले देख्दछौं कि २.५६ प्रतिशत बाट शुरु भएको शिक्षामा लगानी तुलनात्मक रूपमा १९.३ प्रतिशत सम्म कूल खर्च गरिएको पाइन्छ । लेखक जोड दिन्छन् की विभिन्न स्रोतहरूको पूर्ण गतिशिलताद्वारा लगानीको उपयुक्त वातावरण सिर्जना गर्न सकिन्छ । (ऐजन)

शिक्षाका विभिन्न तह अनुसार र निती तथा कार्यक्रम अनुसार सरकारको उत्तरदायित्व निश्चित गरिनु पर्दछ । शिक्षामा लगानी वृद्धि गर्न विशेषत हाम्रो जस्तो विकाशोन्मुख देशका लागि निजी क्षेत्रको लगानीलाई प्रोत्साहित गर्दै, राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय स्तरबाट सहयोगमा विकास गरिनु जरुरी हुन्छ । यसका लागि सरकारले भौतिक पूर्वाधार र निर्माणमा विशेष ध्यान दिनुपर्दछ जस्तै कि यातायात, सञ्चारका साथै सामाजिक तथा अन्य आर्थिक सेवाहरू । त्यसैगरी औद्योगिक विकास र व्यापार व्यवसायलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्दछ । (उपाध्याय, २००३)

नेपालमा वि.सं २०१७ सालपछी प्राथमिक विद्यालयले प्राथमिकता पाएको हुँदा माध्यमिक विद्यालय तथा कलेज त्यति खुलेनन् । जिल्लाबाट कलेजको स्थापनाको लागि माग भने आएको भएता पनि कलेज सञ्चालन हुन सक्ने वा नसक्ने हो त्रिभुवन विश्वविद्यालयले जाँची बुझी आफ्नो ठहर साथ मन्त्रालय पठाउने व्यवस्था थियो । माग भएका सबै ठाउँमा कलेज सञ्चालनका लागि आवश्यक पूर्वाधार पूगेका हुँदैन

थिए । विशेषगरी तेस्रो पञ्चवर्षिय योजनामा माध्यामिक तथा उच्च शैक्षिक संस्थाहरुको गुणस्तर वृद्धिको निती लिईएको थियो । कलेज सुधार कार्यक्रम लागु गरिएको थियो । योजना अवधिभरमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय क्याम्पस सुधार गर्न भवन निर्माण, सडक निर्माणका निमित्त आर्थिक सहयोग उपलब्ध भएको थियो । यसरी त्रिभुवन विश्वविद्यालयको शैक्षिक, भौतिक तथा व्यवस्थापन सम्बन्धी सुधारका लागि सन् १९८५/८६ देखि १९९९/२००० सम्म उच्च शिक्षापरियोजना संचालनमा आएको थियो । सो परियोजना नेपाल सरकार तथा आई. डि. ए. को सहयोग २३.१ मिलियन डलरबाट भएको थियो । (www.tribhuvanuniversity.edu.np)

त्रि-वर्षिय योजना (२०६७/६८ - २०६९/७०) ले सामाजिक सेवाको विकासको अवधारणालाई शिक्षा क्षेत्रको विकासलाई विशेष जोड दिएको छ । शिक्षा क्षेत्रमा विगतमा भएका नीतिगत प्रयासहरु एवं गरिएको लगानीको परिणामस्वरूप शैक्षिक पूर्वाधारहरुको उल्लेखनीय विकास तथा विस्तार हुनका साथै उच्च शिक्षामा लगानीमा मैत्री वातावरण सृजना गरी सबैको पहुँच, गुणस्तर र व्यवस्थापकीय क्षमतामा दिगो रूपले अभिवृद्धि गर्ने दिशामा सकारात्मक प्रयासहरु भएका छन् । तर यति हुँदा हुँदै पनि निश्चित मापदण्ड अनुसारको पूर्वाधार विकास हुन नसक्नु, सबैलाई उच्च शिक्षाको अवसर पुऱ्याउन नसक्नु, शिक्षाका सबै तहलाई अधावधिक गर्न नसक्नु, शिक्षक व्यवस्थापन प्रभावकारी रूपमा गर्न नसक्नु र शिक्षालाई उत्पादन, रोजगारी तथा व्यवहार सँग जोड्न नसक्नु जस्ता प्रमुख समस्या रहेका छन् । उच्च शिक्षामा नीतिगत स्पष्टता नहुँदा अत्याधिक राजनीतिक प्रभाव बढ्नु र व्यवस्थापकीय कमजोरी रहनु जस्ता चुनौती विद्यमान रहेका छन् । त्रि-वर्षिय योजनामा उच्च शिक्षालाई ज्ञान केन्द्रित समाज सृजना गर्न केन्द्रित गर्दै राष्ट्रिय उत्पादन र विकास सँग आवद्ध गरी क्षेत्रिय सन्तुलन कायम राख्ने उद्देश्य राखेको छ । भने सबै तहको शिक्षालाई समसामयिक बनाउँदै सकारात्मक सामाजिक परिवर्तनको माध्यमको रूपमा विकास गर्ने उद्देश्य राखेको छ । जसका लागि उच्च शिक्षा नितीको तर्जुमा गरी यसलाई राष्ट्रिय

उत्पादनमा आवद्ध गर्ने तथा विश्वविद्यालय स्थापना र सञ्चालनलाई व्यवस्थित गर्न छाता ऐन जारी गर्ने रणनीति अख्तियार गर्ने नीति लिएको छ । (त्रि वषिय योजनाको आधारपत्र (२०६७, अर्थमन्त्रालय)

समग्रमा अध्ययनको पृष्ठभूमीलाई हेर्दा, र विभिन्न शिक्षाविदहरुको विचारलाई मध्यनजर राख्दा, राष्ट्रिय एवं अन्तराष्ट्रिय स्तरमा प्रत्येक वर्ष शिक्षा मा खर्च बढ्दो रुपमा रहेको छ । नेपालको सन्दर्भमा सर्वाङ्गणीय राष्ट्रिय शिक्षा योजना प्रणाली (NEPSE) पछि शिक्षामा राज्यको योगदान तथा लगानी केही वृद्धि भएता पनि यो एशियन मूलुकहरुको दाँजोमा पर्याप्त र समय सापेक्ष भएको छैन ।

यसरी हेर्दा, समय सापेक्ष रुपमा नेपाल सरकारले उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा सार्वजनिक व्ययलाई वृद्धि र विस्तार गर्न सकेको छैन । उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा सबै विद्यार्थी पहुँच सु-निश्चित गर्नका लागि उतरार्द्धमा केही लगानीमा विस्तार गरिएता पनि त्यसले स्थायित्व र निरन्तरता पाएको भने पाइदैन । शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको लगानी र त्यसले अन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा पारेको असरलाई हेर्दा अपेक्षाकृत उपलब्धीपनि देखिएको छैन । आर्थिक क्षेत्रमा पनि प्रति विद्यार्थी लागतमा प्रति वर्ष वृद्धि भएको पाइन्छ । पहिलेको अवस्था र वर्तमान अवस्थालाई तुलनात्मक अध्ययन गर्दा सापेक्षित रुपमा न्युनता देखिएता पनि विश्व परिवेश अनुरूप सन्तोषजनक देखिदैन । विगतका पाच वर्ष देखिका पछिल्ला वर्षहरुमा उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा लगानीमा वृद्धि आएतापनि विद्यार्थी बढ्दो चाप र परिवेश अनुरूप उच्च शिक्षा सार्वजनिक व्ययको प्रकृति सन्तोषजनक मान्न सकिदैन ।

एकाइ - चार (CHAPTER FOUR)

प्रस्तुतीकरण तथा विश्लेषण (INTERPRETATION AND ANALYSIS OF DATA)

यस एकाइमा निर्धारण गरिएका उद्देश्य बमोजिम विषयवस्तुलाई अलग अलग रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यसका अतिरिक्त, सामाजिक सेवा अन्तर्गत शिक्षा क्षेत्रमा गरिएका लगानी, संस्थाहरूको विकास र विस्तार तथा राष्ट्रिय क्षेत्रमा पुऱ्याएको योगदानका आधारमा समग्र शैक्षिक क्षेत्रमा पारेको प्रभावलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

यस अध्ययनका क्रममा हामीले राज्यले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको वित्तिय लगानी र व्यवस्थापनको ऐतिहासिक स्वरूपलाई पनि विश्लेषण गर्नु उपर्युक्त हुन्छ । राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना २०२८-२०३२ अघि तथा पछिको केही महत्वपूर्ण अवस्था र सरकारले शिक्षामा गरेको योगदानको चर्चा गर्न सकिन्छ । जसबाट हामी वर्तमान अवस्था र स्थितीलाई तुलनात्मक रूपमा विश्लेषण गर्न सक्दछौं । शिक्षा क्षेत्रमा सरकारको योगदानको क्रममा सामान्यतया क्याम्पसहरूले प्राप्त गर्ने वित्तिय सहयोग भनेको मूल रूपमा अनुदानबाट नै हो, त्यसका अलवा आन्तरिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त र नीति अनुरूप हुने गरेको छ । जसलाई हामी बुँदागत रूपमा तल प्रस्तुत गर्न सक्दछौं :-

४.१ उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चको परिपाटी

रा.शि.प.यो कार्यान्वयनको अगाडी र पछाडीको बजेटलाई हेर्नु यहाँ बाञ्छनीय हुनेछ । जसबाट वर्तमान अवस्था र विगतका अवस्थालाई तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहयोगी हुनेछ ।

तालिका ४.१

रा.शि.प.योजना कार्यावन्वयन अगाडी र पछाडीमा छनौट गरिएका कलेजहरूको बजेट

कलेज	योजना पूर्वको बजेट १९९०/९१	योजना पछिको बजेट २०००/०१	वृद्धि प्रतिशत
१. अमृत साईन्स कलेज	३,८५,५८०	४,४१,५९४	१५ प्रतिशत
२. भक्तपुर कलेज	७२,२८३	१,७४,४०६	१४१ प्रतिशत
३. महेन्द्र कलेज, नेपालगञ्ज	१.८४,७९१	३,७७,२२५	१०४ प्रतिशत
४. पृथ्वी नाराण कलेज, पाल्पा	२,८३,६४३	४,२८,१५०	५१ प्रतिशत
५. सिद्धार्थ कलेज, भैरहवा	७५, ६८०	८९,२८५	१८ प्रतिशत
६. रत्न राज्य लक्ष्मी क्याम्पस	१,१२, २४०	२,९८, ३६२	१६६ प्रतिशत

(स्रोत: Mobilization of Resources for Financing of Higher education in Nepal, KTM, CEDA.)

माथिको तालिकाबाट यो स्पष्ट हुन्छ की स्व-स्फूर्त रुपमा स्थानीय स्तरमा रा.शि.प.यो लागू भएपछि उच्च शिक्षामा विकास हुँदै आएको छ । यसको मूल कारणमा रा.शि.प.यो. लागू भएपछि शैक्षणिक सुविधा, प्रशासनिक संयन्त्रको वृद्धि, पुस्तकालयको सुविधा र भौतिक सुविधा नै हो । तर ५० प्रतिशत मात्र शिक्षक तलव भने सरकारले स्वीकारेको छ । साधारणतया उच्च शिक्षा र शिक्षकको तलव सुविधामा क्षेत्रगत स्रोत र साधनले मात्र धान्नु पर्ने स्थिती छ जुन कि विभिन्न कारणबाट सम्भव छैन । अर्को तर्फ, जब सम्म शिक्षा क्षेत्रमा राज्यले आफ्नो उत्तरदायित्व पूरा गर्न चाहँदैन र वित्तिय सहयोगमा आफ्नो गतिशिलतालाई पूर्ण व्यवहारिक रुप दिन सक्दैन तब सम्म उच्च शिक्षाले सही रुप लिन र राष्ट्रले अपेक्षा गरेको जनशक्ति उत्पादन गर्न सम्भव छैन ।

४.२ नेपालमा शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी खर्चको समिक्षात्मक विवरण

विगत लामो समय देखी, शिक्षा क्षेत्रलाई अति संवेदनशील क्षेत्रका रूपमा लिई दिर्घकालीन उत्पादनको क्षेत्र एवं सामाजिक क्षेत्रका रूपमा शिक्षा क्षेत्रलाई लिइएको छ । शिक्षा क्षेत्रमा लगानी गर्ने परिपाटी र शिक्षा क्षेत्रले देशको विकासको विभिन्न क्षेत्रमा गरेको योगदानलाई यहाँ चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

समष्टिगत आर्थिक परिसुचकहरूमा शिक्षा क्षेत्रले पुऱ्याएको योगदान महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपालमा सरकारी स्तरबाट गरिएका कूल खर्च मध्ये शिक्षा क्षेत्रलाई गरिएको खर्च जसलाई चालु खर्च र पूँजीगत खर्चमा हेरिएको छ । त्यसैगरी राष्ट्रको कूल उत्पादनमा शिक्षा क्षेत्रको सहभागिता, प्रचलित मूल्यमा कूल उत्पादन, कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन, कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको बार्षिक वृद्धिदर र समष्टिगत रूपमा कूल मूल्य अभिवृद्धिको चर्चा गर्नु यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ ।

माथि उल्लेख गरिएको तथ्याङ्कहरू लाई निम्न बमोजिम विश्लेषण गरिएको छ :

तालिका ४.२

नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी बजेटको स्वरूप र खर्चको प्रक्रिया विवरण

(रु. करोडमा)

वर्ष	कूल सरकारी खर्च		शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको खर्च		कूल उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा)	कूल ग्राहस्थ उत्पादन (प्रचलित मूल्यमा)	कूल ग्राहस्थ उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर	कूल मूल्य अभिवृद्धि (आधार वर्ष २०६०/०१ (स्थिर मूल्यमा))
	चालु खर्च	पूँजीगत खर्च	चालू खर्च	पूँजीगत खर्च				
२०००/०१	४५८३.७३	२८३०.७२	६७५.४८	२५७.३७	२१९१.१२	४.०८	-	१७३७.२४
२००१/०२	४८८६.३९	२४७७.२४	८२६.०८	२७८.	२६३५.२२	४.६९	२१.०५	२१०२.९७
२००२/०३	५२०९.०५	२३३५.६१	११९४.७०	२७४.५१	३१६०.४३	५.१९	१३.७१	५३९१.३४
२००३/०४	५२०९.०५	२२३५.६१	१२३०.०९	९४.०७	३३९७.५१	५.०८	५.१२	२५१३.७७
२००४/०५	२५५५.२१	२३०९.५६	१३३७.९५	१००.३४	४११४.२०	५.५९	९.८२	२७६०.६०
२००५/०६	६१६८.६४	२७३४.०७	१५९६.०२	१२६.०४	४४९७.९०	५.५५	३.७५	२८६४.००
२००६/०७	६७०१४.७८	२९६०.६६	१७७२.९८	१६०.९६	५३३२.८०	५.८७	७.३३	३०७३.८०
२००७/०८	७७१२.२४	३९७२.९९	१९९७.६०	१६०.९४	६३२६.३०	६.२५	६.४४	३२७१.६०
२००८/०९	९१४४.६९	५३५१.६१	२४०९.७४	२९६.३६	८०७२.४०	६.६९	११.२६	३६९९.९०
२००९/१०	१२७७३.८९	७३०८.८९	३२१४.१८	३५२.०१	८५१८.७०	६.६७	६.४९	३८७६.१०

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०६७/६८, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

नेपालमा शिक्षा क्षेत्रमा सरकारी खर्च वा शिक्षामा गरिएको विनियोजित रकमको चर्चा गर्दा सन् २०००/०१ मा कूल सरकारी खर्च अन्तर्गत चालु खर्च ४५८३.७३ करोड मध्ये शिक्षा क्षेत्रमा चालु खर्च ६७५.४८ करोड गरिएको थियो । भने कूल पूँजीगत खर्च २८३०.७२ करोड मध्ये २५७.३७ करोड रुपैया शिक्षा क्षेत्रमा लगानी गरिएको देखिन्छ । यस खर्चलाई हेर्दा प्रचलित मूल्यमा शिक्षा क्षेत्रको कूल उत्पादन ४.०८ करोड रहेका थियो भने शिक्षामा मूल्य अभिवृद्धि १७३७.२४ करोड रहेको थियो ।

विभिन्न सार्वजनिक सेवा खर्चको विस्तार र वृद्धि संगै सरकारले सन् २००१/०२ मा सन् २०००/०१ को तुलनामा खासै रुपमा कूल सरकारी खर्चमा वृद्धि गर्न सकेको पाइँदैन । सन् २००१/०२ मा कूल सरकारी खर्च मध्ये ४८८६.३९ करोड चालु खर्च र २४७७.२४ करोड पूँजीगत खर्च विनियोजन गरेको थियो । जसमा शिक्षा क्षेत्रमा चालु खर्च ८२६.०८ करोड एवं पूँजी गत खर्च २७८.३९ करोड गरेको छ । जसबाट शिक्षामा कूल उत्पादन प्रचलित मूल्यमा रु २६३५.२२ करोड रहेको थियो भने कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन ४.६९ करोड मात्र रहको छ । सन् २०००/०१ मा गरिएको शिक्षा खर्च भन्दा तुलनात्मक रुपमा २००१/२००२ मा वृद्धि भएको छ । तर पनि वार्षिक वृद्धिदर सन्तोषजनक देखाइएको पाइँन्छ । जस अनुसार २१.०५ करोड रहेको थियो । भने कूल मूल्य अभिवृद्धि स्थिर मूल्यमा २१०२.९७ रहेको लाई सरकारको राष्ट्रिय आयमा शिक्षाको हिस्सा राम्रै मानिएको छ ।

कूल खर्च ८४००.६१ करोड खर्च गरिएको सन् २००२/०३ मा चालु खर्च ५२०९.०५ करोड एवं पूँजीगत खर्च २२३५.६१ करोड लाई हेर्दा पूँजीगत खर्च सन् २००१/०२ को तुलनामा ह्रास आएको पाइँन्छ जसको प्रभाव सन् २००१/०२ भन्दा शिक्षा क्षेत्रको पूँजीगत खर्चमा पनि न्यून पारिएको छ । जस अनुसार शिक्षा क्षेत्रमा चालु खर्च ११९४.७० करोड रहेको थियो भने पूँजीगत खर्चमा कमी आई २७४.५१ करोड मात्र खर्च गरिएको थियो । सन् २००२/०३ मा शिक्षाबाट कूल उत्पादन ३१६०.४३ करोड रहेको थियो भने कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन ५.१९ जसको वृद्धिदर १३.७१ करोडले वृद्धि भएको थियो । यहाँ विचारणिय कुरा के रहेको छ भने सरकारले शिक्षामा पूँजीगत खर्चलाई कमी गरिएतापनि ग्राहस्थ्य उत्पादन वृद्धि दर सकारात्मक हुनुको

पछाडी तत्कालिन अवस्थामा निजी खर्च आपूरण र निजी क्षेत्रको लगानीको अदृश्यात्मक रूपले सकारात्मक भूमिका खेलेको थियो ।

सन् २००३/०४ मा सरकारी खर्चको व्ययको परिणाम र प्रक्रिया सन् २००२/०३ सँग खासै रूपमा अन्तर रहेको थिएन । खर्चको कूल रकममा परिवर्तन नगरी केवल शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको खर्चलाई पनि वृद्धि गरिएको थिएन । चालुखर्चमा केही वृद्धि गरिएतापनि पूँजीगत खर्च भने ज्यादै कम गरिएको थियो । सन् २००३/०४ मा शिक्षा क्षेत्रमा कूल १३३४.१६ करोड रुपैया खर्च गरिएको थियो । जसमध्ये चालु खर्च १२३०.०९ करोड थियो भने पूँजीगत खर्च ९४.०७ करोड मात्र रहेको थियो । जसको प्रभाव स्वरूप कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा हास आई केवल ५.०८ करोड मात्र भयो भने वार्षिक कूल ग्राहस्थ उत्पादनको वृद्धिदर मा न्यूनीकरण भई ५.०८ करोड मात्र भएको छ । त्यसैगरी शिक्षामा कूल मूल्य अभिवृद्धि अघिल्लो वर्षको भन्दा कम अर्थात् २५१३.७७ करोड मात्र रहेको थियो । तत्कालिन परिस्थितीमा मुख्यतया राजनैतिक अस्थिरता र द्वन्द्वको प्रभावका कारण समस्या सिर्जना भएकोले शिक्षाको क्षेत्रमा लगानीको निरन्तरता र गतिशिलतामा हास आएको थियो ।

सन् २००४/०५ मा सरकारको कूल खर्च रकम रु ८९४४.२६ करोड रहेको थियो । जसमा चालु खर्च २५५५.२१ र पूँजीगत खर्च २३०९.५६ करोड रहेको थियो । सन् २००३/०४ को तुलनामा केही मात्रामा वढी देखिएको यस वर्षमा शिक्षामा खर्च साधारण तर्फ १३३७.९५ र पूँजीगत खर्च तर्फ १००.३४ करोड भएको थियो । जसको प्रचलित मूल्यमा कूल उत्पादन ४११४.२० करोड रहेको छ । जुन अघिल्लो वर्षको तुलनात्मक रूपमा वढी रहेको पाइन्छ भने कूल ग्राहस्थ उत्पादनको वृद्धिदर ९.८२ करोड थियो भने कूल ग्राहस्थ उत्पादन ५.५९ करोड रहको छ । यस सँगै शिक्षाबाट कूल मूल्य अभिवृद्धिमा पनि वृद्धि भई २७६०.६० पुगेको थियो । समग्रमा यो वर्षको शिक्षामा खर्च प्रक्रियालाई सन्तोष जनक नै पाइन्छ ।

सन् २००५/०६ को सरकारी खर्चको परिपाटीलाई हेर्दा कूल सरकारी खर्च अन्तर्गत ६१६८.६४ करोड रहेको थियो भने पूँजीगत खर्च तर्फ २७३४.०७ करोड रहेको थियो । जसमध्ये शिक्षा तर्फ भएको खर्चमा चालु खर्च तर्फ १५९६.०२ र पूँजीगत खर्च तर्फ १२६.०४ करोड रहेको थियो । सामान्यतया सन् २००४/०५ को

भन्दा सबै क्षेत्रमा वृद्धि भएको यस वर्षको खर्च परिमाणबाट भने कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि भने हुन सकेको छैन । जसअनुसार सन् २००५/०६ मा शिक्षामा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन अघिल्लो वर्षबाट घट्न गई ५.५५ करोड मात्र रहेको थियो भने कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको वृद्धिका केवल ३.७५ करोड मात्र रहनु पछाडी विद्यार्थीको उच्च शिक्षामा बढ्दै गएको भर्ना दर र प्रति विद्यार्थी लगानी उच्च हुँदै जानुको परिणाम हो भन्न सकिन्छ ।

सामाजिक, आर्थिक तथा शैक्षिक चेतनाको विकास र विस्तार सँगै राज्यको दायित्व र कर्तव्यको पनि विकास र विस्तार हुँदै गयो । तर जनताको माग र रुचि अनुरूप शिक्षा क्षेत्रमा गरिनु पर्ने यथोचित र समय सापेक्षरूपमा लगानी वृद्धि भने हुन सकेन । सन् २००६/०७ मा कूल सरकारी खर्च मध्ये चालु खर्च तर्फ ६७०१.७८ करोड र पूँजीगत खर्च तर्फ २९६०.६६ करोड रकम खर्च भएको थियो । तर शिक्षा क्षेत्रमा खासै वृद्धि गर्न सकेको पाइदैन । सन् २००६/०७ मा शिक्षा तर्फको कूल खर्च मध्ये चालु खर्च १७७२.९८ र पूँजीगत खर्च तर्फ केवल १६०.९६ जसको परिणाम स्वरूप कूल उत्पादन प्रचलित मूल्यमा ५३३२.८० करोड र कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन अघिल्लो वर्ष भन्दा कमी आई ५.८७ करोडमा भरेको छ भने शिक्षामा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर ७.३३ करोड रहेको छ । शिक्षामा बढ्दै गएको जनघनत्व, राजनैतिक अस्थिरता जस्ता कारणबाट खर्चलाई स्थानान्तरण गर्ने गरिएको बाट शिक्षामा यो अवस्था आएको यथार्थलाई नकार्न सकिँदैन ।

सन् २००७/०८ को शिक्षाको सरकारी खर्चलाई नियाल्दा कूल सरकारी खर्च मध्ये चालु खर्च तर्फ ७७१२.२४ करोड र पूँजीगत खर्च तर्फ ३९७२.९९ करोड रहेको थियो । जसमध्ये शिक्षा तर्फको खर्च अन्तर्गत १९९७.६० रकम चालु खर्च एवं १६०.९४ करोड रकम पूँजीगत खर्च गरिएको थियो । सन् २००७/०८ मा प्रचलित मूल्य अनुसार कूल उत्पादन ६३२६.३० रहेको थियो । तर सन् २००६/०७ को तुलनामा यो वर्ष शिक्षामा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर घटेर ६.४४ करोड मा भरेको थियो । भने शिक्षाबाट कूल मूल्य अभिवृद्धिमा भने वृद्धि भई ३२७१.६० हुन गएको थियो । ठूलो संख्यामा विद्यार्थीको सहभागितामा वृद्धि हुँदै जाँदा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको वार्षिक वृद्धिदर घट्नु साँच्चै नै नराम्रो पक्ष हो । यसका

लागी जनसंख्या र शिक्षामा रुचीको आधार लाई पनि केलाएर बजेट रकम विनियोजित गर्नु नितान्त खाँचो देखिन्छ ।

सरकारको कूल खर्च १६,१३४.९९ करोड रहेको वर्ष सन् २००८/०९ अगाडीका वर्षका तुलनामा शिक्षा क्षेत्रमा पनि ठूलो फड्को मारेको अवस्था देखिन्छ । कूल सरकारी खर्च अन्तर्गत चालु खर्च ९१४४.६९ करोड र पूँजीगत खर्च ५३५१.६९ करोड रहेको थियो । जसमध्ये शिक्षा क्षेत्रको खर्चलाई हेर्दा चालु खर्च तर्फ २,४०९.७४ करोड पूँजीगत खर्च तर्फ २९६.३६ करोड रहेको छ । अधिल्ला वर्षहरुको भन्दा तुलनात्मक रुपमा वृद्धि भएको खर्च रकम बाट शिक्षा क्षेत्रमा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन प्रचलित मूल्यमा ६.६९ करोड र कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनको बार्षिक वृद्धिदर ११.२६ करोड पुगनुलाई सन्तोषजनक विकास भएको मान्न सकिन्छ । प्रति व्यक्ति लागतमा कूल रकममा ठूलो हिस्सामा विभाजन गरिनु पर्ने वाध्यात्मक परिस्थितीबाट अपेक्षा गरे बमोजिम प्रतिफल प्राप्तीमा कठिनाई भएको पाइन्छ ।

सन् २००९/१० लाई शिक्षा विकासको लागि गरिएका प्रयासहरुलाई सामान्यतया सार्थक भएको मान्न सकिन्न । खर्चको परिमाणात्मक स्वरुपमा वृद्धि भएतापनि अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन । सन् २००८/०९ को तुलनामा सरकारी खर्चमा वृद्धि भएतापनि सोको प्रतिफल व्यवहारिक रुप प्राप्त गरेको मान्न सकिन्न । सन् २००९/१० मा सरकारको कूल खर्चलाई हेर्दा चालु खर्चमा रु १२७७३.८९ करोड भएको देखिन्छ भने पूँजीगत खर्च रु. ७३०८.८९ करोड भएको छ । सो कूल खर्च रकम मध्ये शिक्षा क्षेत्रमा चालु खर्चको रुपमा रु. ३,२१४.१८ करोड र पूँजीगत खर्चमा ३५२.०१ करोड खर्च भएको थियो । अधिल्लो वर्ष अर्थात सन् २००८/०९ को तुलनामा सबै शिर्षकमा खर्च रकम वढाइएकोले शिक्षा क्षेत्रको कूल उत्पादन प्रचलित मूल्यमा पनि अधिल्लो वर्ष भन्दा वढी अर्थात ९५१८.०० करोड पुगेको लाई केही मात्रामा उपलब्धी भएको मान्न सकिन्छ । शिक्षा क्षेत्रको कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा भने वृद्धि नभई केवल घट्दो क्रममा रहनु बाट विद्यार्थी संख्यामा वृद्धि र पूर्वाधार विकासमा न्यूनीकरण रहनु नै हो । सन् २००९/१० मा शिक्षामा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन अधिल्लो वर्षको भन्दा घटी भई ६.६७ करोड हुनु विडम्बना नै हो । कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन वृद्धि दरमा ह्रास आई ६.४९ मात्र रहेको छ । जसमा स्थिर मूल्यमा शिक्षामा कूल मूल्य अभिवृद्धि रकम रु ३८७६.१० करोड रहेको छ ।

४.३ नेपालको शैक्षिक बजेटमा वैदेशिक अनुदान र ऋण सहयोग

यस बुँदा अन्तर्गत हामी नेपाल सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको खर्च र सो खर्चमा वैदेशिक सहायता र ऋणको समग्र मूल्याङ्कन गर्दछौं । जसको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४.३

शिक्षा क्षेत्रको समग्र बजेट

(रकम रु.मा.)

आ.व.	राष्ट्रिय बजेट	शिक्षा क्षेत्रको बजेट		वैदेशिक सहायता		शिक्षामा वैदेशिक सहयोग (प्रतिशतमा)	शिक्षामा वैदेशिक सहयोगको वार्षिक वृद्धिदर
			प्रतिशत	सहयोग	ऋण		
२०००/०१	७७२३८२२६	१०१७६०७४	१३१७	१५२७९८०	११२०२८८	२६.०२	-
२००१/०२	९१६२१३३५	११७४९५७९	१२.८२	१७०१३९९	८८४६९६	२२.०१	-२.३
२००२/०३	९९७९२२१९	१४०७२८४७	१४.१	२०९७५१२	३६५१९४	१७.५	-४.८
२००३/०४	१६१२४४७९६	१४४०२४२१	१४.९८	२११५१३६	७७९८३०	२०.१	१७.६
२००४/०५	१०२४०००००	१५६१३२७४	१५.२५	२१७३०५५	१०५५२६३	२०.६८	११.५
२००५/०६	१११६८९९००	१८०५९६२४	१६.१७	३०७९९३०	२३६६१४७	३०.११	६८.४
२००६/०७	१२६८८५१००	२१२५०४४७	१६.७५	३७३११८५	२०५२९६०	२७.२२	६.४
२००७/०८	१४३९१२३००	२३००५५२५	१५.९९	४०२५६९४	२५६०८०१	२८.६३	१३.९
२००८/०९	१६८९९५६००	२८३९००००	१६.८	५५४८५०१	२२०५५८९	२७.३१	१७.७
२००९/१०	२३६०१५८९७	३९०८६४०७	१६.५६	४१४१०८१	२८६२४२	२८.१७	४२.०
२०१०/११	२८५९३००००	४६६१६६७२	१६.३०	१११६२३९७	३३९१४२६	३१.२२	१८.२

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालयबाट प्रकाशित तथ्याङ्क २०६७ (www.moe.np)

माथिको तालिकाबाट हामीले वास्तवमा शिक्षा क्षेत्रको बजेटलाई साँच्चै नै प्राथमिकतामा नराखेको पाइन्छ । शिक्षा जस्तो दिर्घकालीन र स्थाई प्रतिफल दिने क्षेत्रलाई पनि वैदेशिक अनुदान र ऋणमा भर परेर रकम विनियोजन गर्नु पर्ने दुःखद् अवस्था रहेको छ । त्यसैगरी शिक्षामा गरिने लगानीले पनि स्थायित्व र निरन्तरता नपाउनु अर्को विडम्बना रहेकै छ । । वैदेशिक अनुदान र ऋणले नेपालको शिक्षा क्षेत्रमा गरेको योगदान वास्तवमा नै उदाहरणीय छ । राष्ट्रिय कुल बजेटको सरदर १६ प्रतिशत रकम मात्र शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजन गरिन्छ । जसभित्र शिक्षाका विभिन्न तहगत सरचना देखि लिएर भौतिक पूर्वाधार निर्माण प्रशासनिक क्षेत्र, शैक्षिक क्रियाकलाप, शिक्षक-कर्मचारीको खर्च यसै भित्र समाहित रहनुबाट कुनै पनि तहगत रुपमा विशेष उपलब्धी हासिल हुन सक्दैन अर्थात शैक्षिक बजेट पूर्ण रुपमा पर्याप्त नरहेकोले कुनै एक क्षेत्रमा पनि विशिष्टता हासिल हुन नसक्ने प्रष्ट देखिन्छ ।

तालिकामा उल्लेख गरे अनुसार सन् २०००/०१ मा कूल राष्ट्रिय बजेट को १३.१४ प्रतिशत रकम शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजन गरिएको थियो जसमा वैदेशिक सहयोग रकम र ऋण रकम ले २६.०२ प्रतिशत रकम कूल शैक्षिक बजेटमा भूमिका निर्वाह गरेको छ । सन् २००१/०२ मा कूल शैक्षिक बजेट रकम ११७४९५७९ हजार मध्ये वैदेशिक सहयोग र ऋण रकमले २२.०१ प्रतिशत क्षेत्र ओगटेको पाइन्छ । । कूल राष्ट्रिय बजेटको शिक्षा क्षेत्रको बजेट १२.८२ प्रतिशत क्षेत्र मात्र रहेको थियो । सन् २००२/०३ तथा सन् २००३/ ०४ लाई समग्रतामा हेर्दा खासै रुपमा अन्तर रहेको पाइँदैन । तर यो समयावधिमा वैदेशिक ऋण र सहयोगमा भन्ने गिरावट आएको थियो । सन् २००५/०६ आएर भने शिक्षा क्षेत्रलाई केही हदसम्म प्राथमिकता दिइएको पाइन्छ । किनभने सन् २००५/०६ मा कूल राष्ट्रिय बजेट को १६.१७ प्रतिशत रहेको शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजन गरिएको थियो । जुन रकम मध्ये वैदेशिक सहयोग ३०.११ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । अघिल्लो वर्षहरुको तुलनामा यो वैदेशिक सहायता ६८.४ प्रतिशत वार्षिक वृद्धिदर हुनुबाट शिक्षा क्षेत्रको फराकिलो दायरा निर्माणमा अपेक्षाकृत उपलब्धी हासिल भएको मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी सन् २००६/०७ मा पनि कूल राष्ट्रिय बजेट रकम १२६८८५१०० हजार मध्ये शिक्षा क्षेत्रमा बजेट रकम रु

२१२५०४४७ हजार अर्थात कूल राष्ट्रिय बजेटको १६.७५ प्रतिशत रहेको थियो । यो वर्ष वैदेशिक सहायता र ऋणको योगदान २७.२२ प्रतिशत रहनुलाई अवश्यपनि सन्तोषजनक नै मान्नु पर्दछ । सन् २००५/०६ को तुलनामा भने वैदेशिक सहायताको वार्षिक वृद्धिदरमा भने कमि आई ६.४ प्रतिशत को हाराहारीमा रहेको छ तर यहाँ विचार गर्नुपर्ने तथ्य के रहेको छ भने रकमको परिमाण अनुरूप वार्षिक वृद्धिदरले निरन्तरता पाएको नै छ । सन् २००७/०८ मा भने राज्यले शिक्षा क्षेत्रलाई विनियोजित गर्दै आएको रकममा केहि गिरावट आएको छ । सन् २००६/०७ मा कूल बजेट रकमको १६.७५ प्रतिशत विनियोजित रकममा केही न्यूनीकरण गरी सन् २००७/०८ मा केवल १५.९९ प्रतिशत रकम मात्र विनियोजन गरेको थियो । जसमा वैदेशिक सहयोग र ऋण को योगदानमा पनि कमी आई २८.६३ प्रतिशत रहेको छ । यहाँ स्मरणीय तथ्य के रहेको छ भने वैदेशिक सहयोगमा जब-जब कमी आउँछ तब-तब राज्यले शिक्षा क्षेत्रको रकमपनि घटाउदै गएको स्थिति देखिन्छ । यसबाट पनि हामी के थाहा पाउन सक्छौ भने नेपालको शैक्षिक बजेट रकममा विदेशी सहयोग बढी निर्भर रहेको छ । सन् २००८/०९ मा कूल राष्ट्रिय बजेट रकम १६८९९५६०० मध्ये शिक्षा क्षेत्रको रकम २८३९०००० रहेको थियो जुन कूल राष्ट्रिय बजेट रकमको १६.८ प्रतिशत हुनु जान्छ । अघिल्लो वर्षको तुलनामा यस वर्ष आनुपातिक रूपमा वृद्धि आएको छ । जसमध्ये वैदेशिक सहायताको हिस्सा २७.३१ प्रतिशत हुनुलाई वैदेशिक सहायताको वृद्धि संगै शिक्षा क्षेत्रको बजेट रकममा पनि वृद्धि भएको छ । सन् २००९/१० मा शिक्षा क्षेत्रको अवस्थितिलाई नियाल्दा कुल राष्ट्रिय बजेटको १६.५६ प्रतिशत अर्थात रु. ३९०८६४०७ हजार रहेको थियो । जस अनुसार सो बजेट रकम मध्ये वैदेशिक सहायता तथा ऋण रकमले २८.१७ प्रतिशत योगदान गरेको छ । अघिल्लो वर्षको तुलनामा वैदेशिक सहायता वार्षिक वृद्धिदरमा वृद्धि आई ४२.० प्रतिशत रहेको छ । समयानुकूल शिक्षा क्षेत्रमा गरिनु पर्ने वृद्धि र निरन्तरता र स्थायित्वको अभावले सन् २०१०/११ मा पनि राज्यले कूल शैक्षिक बजेट रकममा खासै परिवर्तन नगरेको स्पष्ट छ । सन २०१०/११ मा कुल राष्ट्रिय बजेट रकम २८५९३०००० हजार मध्ये शिक्षा क्षेत्रमा रकम रु. ४६६९६६७२ हजार अर्थात कूल बजेट रकमको १६.३० प्रतिशत मात्र विनियोजन गरेको छ । जस अन्तर्गत वैदेशिक

सहयता ३१.२२ प्रतिशत रहेको थियो । अधिलो वर्षको तुलनामा वैदेशिक ऋण तथा अनुदान सहयोगमा वार्षिक वृद्धिदर घट्न गई केवल १८.२ प्रतिशत मात्र रहेको छ ।

माथिको छलफलबाट हामीलाई के थाहा हुन्छ भने सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा गर्ने वित्तिय लगानीमा वृद्धि, निरन्तरता र स्थायित्व दिन नसकेको प्रष्ट हुन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजन गरिने रकममा वृद्धि र पारदर्शी नभएकोले शिक्षा क्षेत्रलाई प्राथमिक क्षेत्रमा नराखेको भन्नु अत्युक्ति नहोला ।

४.४ सरकारी खर्च अन्तर्गत चालु खर्च जसमा गैर कर राजस्वमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान

यस बुँदा अन्तर्गत सन् २०००/२००१ देखि सन् २००९/१० सम्म नेपाल सरकारको खर्च विवरण जसमा चालु खर्चमा गैर कर राजस्वमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान, कुल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्य, मध्यवर्ति उपयोग लाई चर्चा गरिनेछ । जसबाट राष्ट्रिय आयमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान त्यसबाट कूल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्य र प्रभाव बारे जानकारी लिन सहयोगी हुनेछ ।

तालिका ४.४

नेपालको सरकारी खर्च र गैर सरकारी राजस्वमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान

(रु . करोडमा)

वर्ष	२०००/०१	२००१/०२	२००२/०३	२००३/०४	२००४/०५	२००५/०६	२००६/०७	२००७/०८	२००८/०९	२००९/१०
कूल सरकारी खर्च	७९८३.५१	८००७.२२	८४००.६१	८४००.६१	८९४४.२६	१०२५६.०४	११०८८.९२	१३३६०.४६	१६१३४.९९	२१९३३.१९
चालु खर्च ग्राहस्थ	१२३०.०९	१३३७.९५	१५९६.०२	१७७२.९८	१९९७.६०	२४०९.७४	३२१४.१८	१६७१.३५	२०७९.४४	२८३८.७४
कूल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्य	१.०००	०.९९०	१.०४७	१.१४७	१.२२२	१.३३२	१.४८९	१.७२७		
मध्यवर्ति उपभोग	४५३.९	५५२.९	७०२.३	७६६.२	९४७.१	९९८.३	१२३८.९	१४५४.१	१७८४.९	२११२.५
गैर कर राजस्वमा शिक्षाको योगदान	११.२३	१२.८७	१४.१२	१४.३१	२१.९८	२३.९३	२६.२४	१७.६०	१७.४६	२१.१२

स्रोत : आर्थिक सर्वेक्षण २०६६/६७, अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार

सन् २०००/२००१ देखी समग्रमा सरकारको व्ययभार प्रतिवर्ष बढ्दै गएको छ । विकास निर्माणका कार्यहरुदेखी लिएर आधारभूत आवश्यकताका विभिन्न आवश्यकता परिपूर्तिका लागि सरकारी खर्चमा क्रमशः वृद्धि हुँदै जानु अस्वभाविक भने पक्कै होइन । सन् २०००/२००१ मा ७९८३.५१ करोड रहेको कूल सरकारी खर्च सन् २००१/२००२ मा वृद्धि भएर ८००७.२२ करोड पुगेको छ । तर यहाँ विचारणिय कुरा के छ भने सन् २००२/२००३ मा र सन् २००३/२००४ मा समान खर्च भएको छ । यसको मूलकारणमा सरकारी आय र खर्चमा सामान्यता कुनै किसिमको परिवर्तन नभएको पाइन्छ । अर्थात सामान्य मूल्य स्थिर रहि आर्थिक वृद्धि नभएको देखिन्छ । यसै क्रममा त्रि.वर्षिय योजनाको शुरुवात सँगै सन् २००६/०७ मा कूल सरकारी खर्च ११०८८.९२ करोड भएको देखिन्छ । जसमा चालु खर्च ३२१४.१८ करोड रहको छ । त्यसैगरी सन् २००७/०८ मा कूल खर्च १३३६०.४६ करोड जसमा चालु खर्च १६७१.३५ करोड रहको छ । सन् २००८/०९ मा सरकारी कूल खर्च १६१३४.९९ र २००९/१० मा २१९६६.१९ करोड रहको छ । जसमा चालु खर्च क्रमशः २०७९.४४ र २८३८.७४ करोड रहेका छ । यस अवधिमा कूल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्यलाई हेर्दा सन् २०००/०१ मा केवल १.००० करोड मात्र भएकोमा सन् २००६/०७ मा आइपुग्दा १.३३२ करोड रहेको थियो । यसबाट हामी के बुझ्न सकिन्छ भने सरकारको कूल राष्ट्रिय खर्चको अनुपात अनुरूप कूल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्यमा खासै तादात्म्यता भएको देखिन्न । उत्तरार्द्ध अर्थात सन् २००७/०८ र सन् २००८/०९ मा आइपुग्दा कूल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्य क्रमशः १.४८९ र १.७२७ करोड भएको थियो भने चालु अवस्थामा अर्थात सन् २००९/१० मा १.९११ करोड कूल ग्राहस्थ उत्पादनको मूल्य देखिन्छ ।

कुनै पनि राज्यको आय स्रोतका विभिन्न स्रोतहरु रहेका हुन्छन् । कर, गैरकर, राजस्व, अनुदान, सहयोग चन्दा आदी । यसै सन्दर्भमा हाम्रो देश नेपालमा कूल राष्ट्रिय आयमा गैर कर राजस्वले महत्वपूर्ण योगदान गरेको हुन्छ । नेपालको गैर कर राजस्वमा सामाजिक सेवाको रुपमा रहेका शिक्षा क्षेत्रले योगदान गरेको पाईन्छ । सन्

२०००/२००१ ले पनि कूल गैर कर राजस्वमा ११.२३ करोड शिक्षा क्षेत्रले योगदान गरेको थियो । समय सापेक्ष रुपमा यसको वृद्धि हुँदै गएको तथ्यलाई हामी सन् २००१/०२ र २००२/०३ लाई हेर्न सक्छौं । जस अन्तर्गत १२.८७ र १४.१२ करोड हिस्सा शिक्षा क्षेत्रले लिएको देखिन्छ । शिक्षा क्षेत्रको विकास र विस्तार सँगै राज्यको गैर कर राजस्वको क्षेत्र पनि वृद्धि र फराकिलो हुँदै आएको पाइन्छ । यसैक्रममा सन् २००३/०४ मा १४.३१ करोड, सन् २००४/०५ मा २१.९८ करोड, सन् २००५/०६ मा २३.९३ करोड भएको थियो । त्रि-वर्षिय योजनाको कार्यान्वयन सँगै सन् २००७/०८ मा १७.६० करोड र सन् २००८/०९ मा १७.४६ करोड भएको देखिन्छ । यहाँ सन् २००७/०८ को तुलनामा सन् २००८/०९ मा शिक्षा क्षेत्रले गरेको गैर कर राजस्व को योगदानमा केही कमि आएको थियो । यसको मूलभूत कारणमा मूलुकमा विद्यमान राजनैतिक अस्थिरता र निजी क्षेत्रको लगानीमा आएको कमि हो । सन् २००९/१० मा आएर भने यसको आकारमा वृद्धि भएको पाइन्छ । सन् २००९/१० मा गैर कर राजस्वमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान २१.१२ करोड रहेको छ ।

यसबाट हामीलाई के थाहा हुन्छ भने राज्यको कूल खर्च को अनुपातमा शिक्षा क्षेत्रले गरेको योगदानको राम्रो स्थान रहेको छ । यदि हामीले शिक्षा क्षेत्रलाई दिर्घकालीन प्रतिफल प्राप्तीका रुपमा लगानी गर्न सक्यौं भने राज्यको आम्दानीमा शिक्षा क्षेत्रले ठूलो हिस्सा ओगट्न सक्नेछ । शिक्षा क्षेत्रमा गरिदै आएको लगानीलाई फराकिलो पारिदै गर्दा दिर्घकालीन रुपमा जनशक्तिको विकास भई आम्दानीको स्रोतका रुपमा रहेको मानविय सुचकांकमा पनि विकास र विस्तार हुन जान्छ जसबाट राज्यले गैर कर राजस्वमा शिक्षा क्षेत्रबाट पनि अपेक्षित लाभ प्राप्त गर्न सक्दछ ।

तालिका ४.५

प्राविधिक र साधारण उच्च शिक्षामा प्रति विद्यार्थी लागत

वर्ष	प्राविधिक शिक्षामा कूल खर्च (करोडमा)	प्राविधिक शिक्षामा जम्मा विद्यार्थी	प्रति विद्यार्थी लागत (रु हजारमा)
२०००/२००१	१६,७९७	६,३७५	२,६३८९
२००१/२००२	१४,०२९	७,३३०	१.९१३९
२००२/२००३	२३,४९९	८,०७०	२.९११८
२००३/२००४	३२,९८६	८,०२०	४.११२३
२००४/२००५	३६,२९६	९,१७९	३.९५४२
	साधारण शिक्षामा कूल खर्च (करोडमा)	साधारण शिक्षामा जम्मा विद्यार्थी	प्रति विद्यार्थी लागत (जम्मा)
२०००/२००१	१३,४२१	१३,२३२	१.०१४२
२००१/२००२	१६,९१५	१५,१४३	१.११७०
२००२/२००३	२०,७४१	१५,९२३	१.३०२५
२००३/२००४	३०,६४१	१२,९८५	२.३५९७
२००४/२००५	५५,७५१	१६,३२९	२.१८९४

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०६६/६७, अर्थमन्त्रालय, नेपाल सरकार)

माथिको तालिकामा आधिकारिक रूपमा संकलन गरिएको सन् २००० देखि सन् २००५ सम्मको प्राविधिक र साधारण उच्च शिक्षामा प्रति विद्यार्थी लागतलाई देखाइएको छ । सन् २०००/०१ मा प्राविधिक शिक्षामा कूल खर्च १६,७९७ करोड सरकारले खर्च गरेको छ । त्यसवेला प्राविधिक शिक्षामा मूलुक भरी जम्मा विद्यार्थी संख्या ६,३७५ जना रहेका देखिन्छ भने प्रति विद्यार्थीलागत २ दशमलव ६३८९ हजार देखिन्छ । त्यसैगरी सन् २००१/०२ मा प्राविधिक शिक्षामा सरकारले कुल खर्च कम गरेको अवस्था रहेको छ । जस अनुसार १४,०२९ करोड गरेकोमा सन् २०००/२००१ भन्दा विद्यार्थी संख्या वढेर ७ हजार तिन सय तिस जना रहेको छ र प्रति विद्यार्थी

लागत १.९१३९ हजार रहेको छ । यस वर्षमा उच्च शिक्षा अन्तर्गत प्राविधिक शिक्षामा कूल खर्च कम रहेको विद्यार्थी संख्या बढेको भएता पनि प्रति विद्यार्थी लागत भने कम रहेको शिक्षा छाड्ने प्रवृत्तिबाट सो अवस्था आएको थियो । यसै क्रममा सन् २००२/०३ बाट भने कूल खर्चमा वृद्धि हुनुको पछाडी विद्यार्थी संख्यामा आएको वृद्धि र प्रति विद्यार्थी लागत सन् २००४/२००५ मा आईपुग्दा प्राविधिक शिक्षामा कूल खर्च ३६,२९६ करोड पुगेको थियो भने विद्यार्थी संख्या पनि वृद्धि भई ९,१७९ पुगेको पाइन्छ । प्रति विद्यार्थी लागत ३.९५४२ रहेको थियो । यसरी प्राविधिक शिक्षामा लगानी गरे अनुरूप प्रति विद्यार्थी लागतमा तादम्यता खाँदैन । जसबाट उच्च शिक्षामा प्राविधिक शिक्षा तर्फ प्रति विद्यार्थी लागत कम रहेको देखिन्छ । भने प्राविधिक शिक्षा तर्फ विनियोजन गरिएको रकमले प्राविधिक शिक्षा प्राप्तीमा सबै तह र समूहका जनताले शिक्षाको अवसर समान रुपमा प्राप्त हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन ।

त्यसैगरी उच्च शिक्षा अन्तर्गत साधारण शिक्षामा सन् २०००/०१ मा कूल खर्च १३,४२१ करोड गरिएको थियो । त्यसवेला साधारण शिक्षामा जम्मा विद्यार्थी संख्या १३, २३२, जना रहेको थिए भने प्रति विद्यार्थी लागत १.०१४२ हजार परेको थियो । त्यसैगरी सन् २००१/०२ मा अघिल्लो बर्षको भन्दा शिक्षामा कूल खर्च बढी १६,९१५ भएको थियो र त्यसवेला १५,१४३ जना विद्यार्थी थिए भने प्रतिविद्यार्थी लागत १.११७० रहेको थियो ।, सन् २००२/०३ मा कूल खर्च २०७४१ करोड, विद्यार्थी संख्या १५.९२३ र प्रति विद्यार्थी लागत १.३०२५ हजार रहेको थियो । यहाँ विचारणिय कुरा के छ भने सन् २००३/०४ मा कूल खर्च रकम ३०,६४१ करोड हरको थियो भने विद्यार्थी संख्या १२९८५ जना रहेको थियो जसमा प्रति विद्यार्थी लागत २.३५९७ हजार थियो । सन् २००३/०४ को तुलनामा विद्यार्थी संख्या २००२/०३ मा कम रहे पनि कूल खर्च वृद्धि हुँदा प्रति विद्यार्थी लागत भने बढी रहेबाट प्रष्ट हुन्छ की समय सापेक्ष रुपमा शिक्षामा विनियोजन गरिएको रकम न्युन भएवाट यो स्थितिको सिर्जना भएको हो । विद्यार्थी चाप अनुरूप सरकारले शिक्षामा लगानी गर्ने परिपाटी मा परिवर्तन नगरेबाट प्रति विद्यार्थी लागत बढ्न गएको छ । सन् २००४/०५ लाई हेर्ने हो भने पनि विद्यार्थी

संख्याको वृद्धिदरको अनुपातमा सरकारी खर्चमा वृद्धि भएको पाइँदैन । जसबाट प्रति विद्यार्थी लागतमा वृद्धि भई राज्यले थग्न नसक्ने स्थिती नआउला भन्न सकिन्न ।

तालिका ४.६

उच्च शिक्षामा प्राप्त भएका आर्थिक स्रोतहरू

(रु करोडमा)

स्रोतहरू	२००१/०२	२००२/०३	२००३/०४	२००४/०५	२००५/०६	२००६/०७
सरकारी कूल बजेट	१४,०७३	१४,४०२	१५,६१३	१८,०६०	२१,२५०	२३.००६
नेपाल सरकार	११,६१०	११५०७	१२,३८५	१२,६२२	१५,४६६	१६,४१९
दाताहरू	२,४६३	२,८९५	३,२२८	५,४३८	५,७८४	६,५८६
दाताहरूको प्रतिशत	१७.५	२०.१	२०.७	३०.१	२७.२	२८.६

स्रोत: MOF, Red Books (www.moe.gov.np)

माथि उल्लेख गरिएको तालिकामा सन् २००१/०२ देखी सन् २००६/०७ सम्म उच्च शिक्षामा प्राप्त हुने रकमका स्रोतहरूलाई समेटिएको छ । यस तथ्याङ्कलाई दृष्टिगत गर्दा वाह्य अनुदान दाताहरूको भूमिका सकारात्मक रहेको स्पष्ट हुन्छ । जस अनुसार सन् २००१/०२ मा १७.५ प्रतिशत देखी २००४/०५ मा ३०.१ प्रतिशत सम्म शिक्षामा खर्चको व्ययभार बोकेको देखिन्छ ।

यस बुँदा अन्तर्गत हामी शिक्षाका विभिन्न क्षेत्रहरूमा विनियोजित गरिएको रकमलाई तुलनात्मक रुपमा अध्ययन गर्दछौं । जसबाट सामाजिक क्षेत्रको रुपमा रहेको शिक्षामा सरकारी खर्चको परिपाटीलाई बुझ्न सरल हुनेछ ।

तालिका ४.७

विभिन्न क्षेत्रमा शैक्षिक बजेट (सन् २००१ देखि सन् २००७)

प्रति एकाई करोडमा

शिक्षाको तह र कार्यक्रम	२००१/०२		२००२/०३		२००३/०४		२००४/०५		२००५/०६		२००६/०७	
	रकम	%	रकम	%	रकम	%	रकम	%	रकम	%	रकम	%
प्राथमिक	७७५१	५५.१	८६९३	६०.४	८९७२	५७.५	१०४४४	५७.५	१३१९२	६२.१	१३९८९	६०.७
माध्यमिक	३०.२०	२१.५	३०.६५	२१.३	३२४१	२०.८	४४३८	२४.६	५११०	२४.०	५५३८	२४
उच्च शिक्षा	१६८०	११.९	१४७६	१०.२	१५२८	९.८	१६.९१	९.४	१९७४	९.३	२४३७	१०.६
प्राविधिक एवं व्यवसायिक शिक्षा	७०१	५.०	३२५	२.३	७३२	४.७	१९७	१.१	६८२	३.२	७१३	३.२
प्रशासन तथा अन्य	५८४	४.१	६८१	४.७	८२२	५.३	१०८१	६.१	-	-	-	-
जम्मा	१४०७३	१००	१४४०२	१००	१५६१२	१००	१८०६०	१००	२१२५०	१००	२३७०५	१००

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण (विभिन्न वर्ष), अर्थमन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

माथिको तथ्याङ्क अनुसार प्राथमिक शिक्षामा सामान्यतया प्रति वर्ष लगानीमा वृद्धि भइरहेको छ । समग्रमा हेर्ने हो भने ५५.१ प्रतिशतबाट शुरु भएको प्राथमिक स्तरको शैक्षिक बजेट रकम २००६/०७ मा आइपुग्दा ६०.६ प्रतिशत कूल बजेटको हिस्सा लिएको छ । माध्यमिक स्तरमा बढ्दो प्रक्रिया भए पनि प्राथमिक तहको अनुरूप भने छैन । सन् २००१/०२ मा २१.५ प्रतिशतबाट शुरु भएको कूल बजेट मध्ये सन् २००६/०७ मा आइपुग्दा २४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । उच्च शिक्षाको आधारशिलाको रूपमा रहेको माध्यमिक शिक्षामा विनियोजित रकम सन्तोषजनक रहेको मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चलाई हेर्ने हो भने यसको विकास

र विस्तारमा सरकारी क्षेत्र उदासिन रहेको प्रष्ट हुन्छ । सन् २००१/०२ मा केवल कूल बजेटको ११.९ प्रतिशत रकम विनियोजन भएको उच्च शिक्षामा सन् २००२/०३ मा कमी आई १०.२ प्रतिशतमा भरेको छ । त्यसैगरी सन् २००३ /०४ मा ९.८ प्रतिशत एवं सन् २००४/०५ मा मात्र ९.४ प्रतिशत रहनुले उच्च शिक्षामा सरकारी खर्च पूर्णतया उदासिन रहेको प्रष्ट छ । सन् २००५/०६ मा भने अघिल्लो वर्षको तुलनामा केही अंश वृद्धि भई देशको कूल बजेटको ९.३ प्रतिशत गरिएको पाइन्छ । शुरुका वर्षहरु संग मेल खानेगरी भने सन् २००६/०७ मा कूल बजेटको १०.६ प्रतिशत रकम उच्च शिक्षामा विनियोजन गरिएको थियो । तर यहाँ उच्च, शिक्षामा आएको परिवर्तन, विद्यार्थीको चाप र शिक्षा प्रतिको चाहानालाई उपेक्षा गरिएको छ ।

शिक्षा विकासका लागि शैक्षिक क्रियाकलाप देखी लिएर त्यसको प्रशासनिक संयन्त्रको पनि महत्वपूर्ण हात रहन्छ । शिक्षकको पारिश्रमिक, कर्मचारीको तलव-सुविधा देखि लिएर भौतिक पूर्वाधारको निर्माण र विकास हुनु जरुरी हुन्छ । सन् २००१/०२ मा प्रशासनिक क्षेत्रको विकासकाका लागि ४.१ प्रतिशत कूल शैक्षिक बजेटबाट वितरण गरिएको थियो । सन् २००४/०५ सम्म शैक्षिक प्रशासनका लागि विनियोजित रकममा वार्षिक वृद्धि भएको पाइन्छ । प्राप्त तथ्याङ्कका आधारलाई हेर्दा त्यसपछिका वर्षहरुको आधिकारीक तथ्याङ्क उपलब्धता नभए पनि सामान्य प्राप्त जानकारी अनुसार हाल कूल शैक्षिक बजेटको करिव ९ प्रतिशतको हाराहारीमा प्रशासनिक बजेट छुट्याईएको पाइन्छ । (योजना शाखा, शिक्षा मन्त्रालय)

प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षाको क्षेत्रमा छलफल गर्दा , उपलब्ध आधिकारीक तथ्याङ्क अनुसार, सरकारी क्षेत्रबाट प्राविधिक तथा व्यवसायीक शिक्षामा यथोचित लगानी भएको पाईदैन । सिप मूलक शिक्षा एवं आय-आर्जन जस्ता प्राविधिक शिक्षाको क्षेत्रमा समयानुकूल यथेष्ट लगानी नभएकोले शिक्षा क्षेत्रमा विकास हुन नसकेको प्रष्ट हुन्छ । सन् २००१ मा प्राविधिक तथा व्यवसायिक शिक्षामा कूल शैक्षिक बजेटको ५.० प्रतिशत अर्थात ७०१ करोड रकम विनियोजन गरिएको थियो तर सन् २००२/०३ मा यो रकममा व्यापक हास आएको थियो । सन् २००२/०३ मा कूल शैक्षिक बजेटको केवल २.३ प्रतिशत हुनु वास्तवमा नै सरकारी क्षेत्र आफ्नो

उत्तरदायित्ववाट टाढा गएको अनुभव हुन्छ । त्यसैगरी सन् २००३/०४ मा ४.७ प्रतिशत सन् २००४/०५ मा १.१ प्रतिशत मात्र हुनुलाई शैक्षिक क्षेत्रमा सरकारी खर्चमा निरन्तरता र स्थायित्व नभएको स्पष्ट हुन्छ । सन् २००५/०६ लाई हेर्दा भन्ने विडम्बना पाइन्छ, यस आ.व. मा कूल शैक्षिक बजेटको केवल ३.२ प्रतिशत अर्थात ६८२ करोड रकम मात्र विनियोजन गरिएको थियो । समायानुकूल शिक्षामा आएको व्यापकता सँगै शिक्षा क्षेत्रमा बार्षिक वृद्धिदर वढाउनु पर्ने वर्तमान विश्व परिवेशमा भून्भून् घट्नुलाई शिक्षाक्षेत्रको विकासमा सरकारी खर्च प्रक्रिया प्रतिदिन उदासिन रहेको स्पष्ट हुन्छ । त्यसैगरी सन् २००६/०७ लाई हेर्ने हो भने यस्तै परिस्थिती देखिन्छ ।

उच्च शिक्षा जस्तो अति संवेदनशिल क्षेत्रमा सरकारी लगानीको उदासिनता लापरवाही, अनिरन्तरता जस्ता कारणबाट समग्र राज्यको शिक्षा विकासमा अपेक्षाकृत उपलब्धी हासिल हुन सक्दैन । दिर्घकालीन लगानी अनुरूप उपलब्धी हासिल हुन सक्दैन । दिर्घकालीन लगानी अनुरूप उच्च जनशक्तिको उत्पादन गर्न गराउन नसक्नुले देशको भविष्य पनि अनिश्चित नै हुन जानेछ ।

४.५ रा.शि.प.यो. लागु हुनु अगाडी र पछाडी उच्च शिक्षामा स्थानिय सहभागिता

प्राचिन र मध्यकालीन समयमा शिक्षामा वित्तिय लगानीलाई खासै महत्वका रुपमा हेरिदैन थियो । वि.सं. २००७ सालको क्रान्ति पछि वा प्रजातन्त्रको अभ्युदयपछी भने शैक्षिक क्रियाकलापमा केही विकास भएको पाइन्छ । त्यस समय देखी भने शिक्षामा स्थानिय सहभागिता केही वृद्धि भएको थियो ।

रा.शि.प. योजना लागु भएपछि भने शिक्षामा वित्तिय लगानीमा स्थानिय सहभागितामा गतिशिलता आएको थियो । त्यसवेला शैक्षिक संस्थाहरुको मुख्य आम्दानीका स्रोतहरुमा सरकारी अनुदान, शैक्षिक शुल्क, भूमि आम्दानी तथा अन्य स्रोतहरु रहेका थिए । उच्च शिक्षाका धेरै जसो गैर सरकारी स.स्थाहरु निजी लगानीमा स्थानीय स्तरमा स्थापना भए । जसलाई सरकारले कूनै सहयोग अनुदान दिएका

थिएनन र स्थापनापछिका २ वर्ष पश्चात् भने केही सहयोग गरिएका थिए । त्यसकारण तिनीहरूको विकास र विस्तारमा स्थानिय स्रोतहरूको योगदान महत्वपूर्ण थियो । त्यसवेला शैक्षणिक क्रियाकलापमा शिक्षकले स्वयं सेवकका रूपमा तथा अति न्युन पारिश्रमिकमा कार्य सम्पादन गर्दथे । रा.शि.प.यो को कार्यन्वयन पश्चात् भने तथ्याङ्गीय रूपमा विद्यार्थीहरूको शिक्षामा सहभागीता, साधन र स्रोतको गतिशिलताको प्राप्ती भएका छन् । यसबाट यो द्विविधा छैन कि शिक्षाको विकास र विस्तारमा तत्कालिन अवस्थामा विद्यार्थीहरूको सहभागिता, मानविय श्रोत, स्थानिय सहभागिता र गतिशिलताबाट प्रायः सम्भव भएको थियो ।

४.६ छनौट गरिएका निजी कलेजहरूको आम्दानीका स्रोतहरू (रा.शि.प.यो.लागु पहिले)

निजी कलेजहरूको आम्दानीका स्रोतहरूको चर्चा गर्दा यसलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ । पहिलो, काठमाडौं उपत्यका भित्रका निजी कलेजहरू र दास्रो काठमाडौं उपत्यका बाहिरका कलेजहरू पर्दछन् जसलाई तलको तालिकामा देखाईएको छ ।

तालिका ४.८

छनौट गरिएका निजी कलेजहरूको आम्दानीका स्रोतहरू

उपत्यका भित्रका कलेज	जम्मा आम्दानी	सरकारी सहयोग	%	निजी सेवा	%
१. आनन्द कुटी कलेज	३,६०, ११२	३५,०००	९.७	३,१५,११२	९०.३
२. पब्लिक कमर्श कलेज	१,२१,५३५	१४,६५०	१२.१	१,०६,८८५	८७.९
३. नेपाल राष्ट्रिय कलेज	३,०५,५४०	६६,५५०	२१.८	२,३८,९९०	७८.२
४. अमृत साईन्स कलेज	१,५१,२८३	५७,०००	३७.७	९४,२८३	६२.३
५. रत्न राज्य लक्ष्मी कलेज	५८,५३१	१७,०००	२९.०	४१,५३१	७१.०
६. संस्कृत कलेज	४५,७१०	१३,१००	२८.७	३२,६१०	७१.३
उपत्यका बाहिरका कलेज	जम्मा आम्दानी	सरकारी सहयोग	%	निजी सेवा	%
१. ठाकुर राम बहुमुखी कलेज	१,५५,२२९	९०,५२०	५८.३	६४,७०९	४१.७
२. महेन्द्र विदेश्वरी	१,००,०५०	२१,५५०	२१.५	७८,५००	७८.५
३. आर आर कलेज	८२, ९८७	४८,५२५	५८.४	३४,४६२	४१.६
४. महेन्द्र कजेल	६२, ७५३	२५,०००	३९.८	३७,७५३	६०.२
५. महेन्द्र रत्न कलेज	९७,२६५	४३,५२४	४४.७	५३,७४१	५५.३
६. महेन्द्र कलेज	४२,३५५	१५,४९२	३६.६	२६,८६३	६३.४
जम्मा	१५,८३,३५०	४,४७,९११	२८.२	११,३५,४३९	७१.७

(स्रोत: गोविन्द राम अग्रवाल तथा बिना प्रधान, नेपालको उच्च शिक्षामा वित्तीय स्रोतको गतिशिलता)

माथिका तालिका अनुसार हामी देख्न सक्दछौं कि रा.शि.प.यो कार्यान्वयन भएपछि स्थानीय स्रोतहरूले पनि उच्च शिक्षामा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको छ । हामीलाई के ज्ञात् भयो भने, ७० प्रतिशत भन्दा बढी रकम नेपालमा कलेज सञ्चालनार्थ निजी स्रोतको योगदान रहेको छ । त्यसैगरी, काठमाडौं उपत्यका भित्र सरकारी योगदान कूल रकममा लगभग २७ प्रतिशत र उपत्यका बाहिर औषतमा ५० प्रतिशत रहेको थियो । केही अवस्थाहरूलाई नियाल्ने हो भने धेरै कम मात्रामा अर्थात ९.७ प्रतिशत आनन्द कुटी कलेज, १२.१ प्रतिशत पब्लिक कमर्श कलेज र २१.५ प्रतिशत महेन्द्र विन्देश्वरी कलेज रहेका छन् । माथिका तालिका अनुसार रा.शि.प.यो

को कार्यान्वयन पछि उच्च शिक्षामा सरकारी योगदान ३३.१९ प्रतिशत र निजी क्षेत्रको सहभागिता ६६.८१ प्रतिशत औषत रूपमा रहेको पाईन्छ । यसबाट के छर्लङ्ग हुन्छ भने उच्च शिक्षामा सरकारी लगानी भन्दा निजि क्षेत्रको भूमिका औषतमा ५० प्रतिशतले बढी देखिन्छ । माथिको छलफलबाट के स्पष्ट हुन्छ भने विभिन्न क्याम्पसहरुमा सरकारको सहयोगको कुनै निश्चित सिमा तथा क्षेत्र छैन । आजका दिनमा पनि शैक्षिक संस्थाहरुको भौतिक तथा संस्थागत विकासमा स्थानिय योगदान नै बढी मात्रामा देखिन्छ ।

तालिका ४.९

शिक्षाको विभिन्न तहमा सरकारी वित्तको योगदान

(शिक्षकको तलब प्रतिशत)

शिक्षाको तह	साधारण रूपमा योगदान	लगानी क्षेत्रको योगदान	सुचक
प्राथमिक तह	१००	१००	
निम्न माध्यमिक तह	७५	१००	
माध्यमिक तह (व्यवसायीक)	७५	१००	व्यवसायिक सामग्री समेत
माध्यमिक तह (साधारण)	५०	१००	
उच्च शिक्षा (प्राविधिक)	१००	१००	
उच्च शिक्षा (साधारण)	२५ देखी ५०	१००	

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालय, सुचना शाखा, नेपाल सरकार (www.moe.gov.np)

माथिको तालिका बाट हामी यो देख्न सक्दछौं कि प्राथमिक शिक्षामा सरकारी अनुदान वा सहयोग शिक्षकको पारिश्रमिक र टाढाको क्षेत्रमा राम्रो देखिन्छ । तर निम्न माध्यमिक क्षेत्रमा राज्यले केवल शिक्षक तलबमा मात्र योगदान दिएकोले ७५ प्रतिशत मात्र देखिन्छ । केवल राज्यले आफ्नो उत्तरदायित्व शिक्षकको पारिश्रमीकलाई मात्र आफ्नो क्षेत्र बनाएको हाम्रो उच्च शिक्षामा साधारण तर्फ २५ देखी ६० प्रतिशत मात्र योगदान गरेबाट प्रष्ट हुन्छ । उच्च शिक्षामा प्राविधिक तर्फ शतप्रतिशत योगदान गरेको भएता पनि ग्रामिण क्षेत्र र मोफसलमा यसको कार्यान्वयन त्यति प्रभावकारी भएको पाईदैन ।

४.७ सार्क राष्ट्रहरूमा शिक्षामा गरिएको लगानी र आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा शिक्षाको योगदान

यस बुँदा अन्तर्गत हामी दक्षिण एशियाली सार्क संगठन अन्तर्गतका राष्ट्रको कूल बजेटमा शैक्षिक बजेटको अंश र त्यसबाट त्यस देशको आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा के कस्तो योगदान रहेको छ भन्ने तथ्यको तुलनात्मक अध्ययन गरिने छ । जसबाट नेपालले शिक्षा क्षेत्रमा गर्नुपर्ने भूमिकाका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गर्न सकिनेछ ।

तालिका ४.१०

सार्क राष्ट्रहरूमा शिक्षामा गरिएको लगानी र आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा शिक्षाको योगदान

राष्ट्रको नाम	शैक्षिक बजेट परिमाण (प्रतिशतमा)	आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन (रु. बिलियन डलरमा)
भारत	४.१	१.४३० (ट्रिलियन डलर)
पाकिस्तान	२.२	१०७७.०९०१
श्रीलंका	५.४	४८.२४
नेपाल	३.४	१४.७२१
बंगलादेश	२.४	१०४.९१९
भुटान	५.२	१.४१२
मालदिभ्स	८	१.३५७
अफगानिस्तान	NA	१५.७०८

शिक्षा क्षेत्रको विकास र विस्तार सँगै प्रत्येक राज्यले आफ्नो नागरिकको शैक्षिक विकास र विस्तार सँगै लगानीमा पनि व्यापक वृद्धि गर्दै जानुपर्ने हुन्छ । माथिको तालिकामा हामीले सार्क राष्ट्रहरू अन्तर्गतका देशहरूमा कूल सरकारी व्ययको परिमाण मध्येबाट शिक्षा क्षेत्रमा गरेको लगानी र त्यसबाट त्यस देशको आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा परेको असरलाई देखाईएको छ । जसमध्ये क्षेत्रफल र जनसंख्याको हिसावले सबैभन्दा ठूलो भारतमा कूल बजेटको ४.१ प्रतिशत रकम अर्थात् ११.५६ बिलियन डलर शिक्षा क्षेत्रमा खर्च गर्ने परिपाटी रहेको छ । जसबाट राष्ट्रको आन्तरिक ग्राहस्थ्य

उत्पादन १.४३० ट्रिलियन डलर रहेको छ । उच्च जनसंख्या र भौगोलिक व्यापकता अनुरूप सो ग्राहस्थ उत्पादन विश्व परिवेशमा सन्तोषजनक मानिएको छ । राज्यले शिक्षा क्षेत्रको लागि विनियोजित रकम अनुरूप आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनमा राष्ट्रलाई सकारात्मक टेवा पूगेको मानिन्छ । भौगोलिक हिसावले दोस्रो ठूलो देश पाकिस्तानले राष्ट्रिय कूल बजेट मध्ये २.२ प्रतिशत रकम शिक्षा कूल राष्ट्रिय बजेट पनि मध्यम नै रहेकोले सो बजेट परिमाणबाट विनियोजित यो रकम खासै राम्रो नमानिएता पनि यसले आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनमा भने सकारात्मक भूमिका खेलेको पाईन्छ । जस अनुसार पाकिस्तानको आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादन १०७७.०९०१ विलियन अमेरीकी डलर रहनु पक्कै पनि राम्रो अवस्था हो भन्न सकिन्छ । यसबाट हामी के देख्न सक्दछौं भने शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको विनियोजित रकम सम्बन्धित क्षेत्रमा सही ढंगबाट प्रयोग भएको पाइन्छ । भागौलिक परिवेश अनुरूप सानो देश भएतापनि श्रीलंकाले शिक्षा क्षेत्रलाई विशेष प्राथमिकता दिएको छ । श्रीलंकाले आफ्नो देशको कूल राष्ट्रिय बजेटको ५.४ प्रतिशत हिस्सा शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजित गरेको पाईन्छ । जुन वास्तवमा सार्क समूहमा मालदिभ्स पछिको अग्रणी रूपमा रहेको छ । श्रीलंकाको शैक्षिक क्षेत्रबाट आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनमा पनि शिक्षा क्षेत्रले महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको छ । जस अनुसार, ४८.२४ विलियन डलर रहेको छ ।

विकासोन्मुख देशहरुको सूचिमा पर्ने हाम्रो देश नेपालको चर्चा गर्दा कूल राष्ट्रिय बजेटको ३.४ प्रतिशत अर्थात १८.६४ मिलियन डलर शिक्षा क्षेत्रमा छुट्याइएको पाइन्छ । जसबाट आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनलाई हेर्दा १४.७२१ विलियन डलर रहेको छ । जुन छिमेकी राष्ट्र भारतको तुलनामा प्रायः नगन्य नै छ । त्यसैगरी पाकिस्तान र श्रीलंका जस्ता सानो देशहरुको तुलनामा पनि चिन्ताजनक अवस्था छ । नेपालको कूल राष्ट्रिय बजेटको आकार अनुरूप शिक्षाक्षेत्रमा गरिएको विनियोजित रकम ज्यादै कम अंश हुनु र विनियोजित गरिएको रकम पनि निर्दिष्ट गरिएको उद्देश्य र क्षेत्रमा हस्तान्तरण नहुनु र बहदो भष्ट्राचार र अनियमितताको सिकार भएको प्रस्ट हुन्छ । नेपाल भन्दा सानो राष्ट्रको रूपमा रहेको वंगलादेशले आफ्नो कूल राष्ट्रिय बजेटको २.४ प्रतिशत रकम शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजित गरेको छ । जुन कूल बजेटको आकार अनुरूप सकारात्मक रहेको छ । जसबाट आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादन १०४.९१९

विलियन डलर रहेको छ । त्यसैगरी भौगोलिक रूपले सबैभन्दा सानो देश भुटानको शिक्षा क्षेत्रको योगदान महत्वपूर्ण पाईन्छ । सानो आकारको कूल राष्ट्रिय बजेटको ५.२ प्रतिशत रकम शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजन गरेको छ । जसबाट आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन १.४११२ विलियन अमेरीकी डलर रहेको छ । भौगोलिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा खासै प्रगति गरेको भने छैन । भौगोलिक र जनसंख्याको हिसाबले धेरै सानो देश मालदिभ्सले शैक्षिक क्षेत्रमा गरेको योगदान सार्क राष्ट्रहरूकै मध्ये उच्च रहेको छ । सानो आकारको कूल राष्ट्रिय बजेटको ८ प्रतिशत रकम शिक्षाक्षेत्रमा विनियोजन गरेको छ । जसबाट त्यस देशको आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन १.३५७ विलियन डलर रहेको छ । सानो जनसंख्या भएबाट सो रकमलाई सन्तोषजनक नै रहेको मान्न सकिन्छ । सार्क संगठनमा भर्खरै प्रवेश गरेको अफगानिस्तानको चालु तथ्याङ्क नभएता पनि सन् १९९८ सम्मको तथ्याङ्कलाई नियाल्दा कूल राष्ट्रिय बजेटको १.६ प्रतिशत रकम शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजन गरेको देखाइएको छ । भने हालको तथ्याङ्कमा आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन भने १५.६०८ विलियन डलर रहेको छ । यसरी माथिको छलफल बाट हामी के पाउँदछौं भने प्राकृतिक स्रोत र साधनको प्राचुर्यता भएर पनि नेपालले समयानुकूल रूपमा शैक्षिक बजेटलाई वृद्धि गर्न नसकेको र अन्तराष्ट्रिय परिवेश अनुरूप आफूलाई उभ्याउन नसकेबाट अन्तराष्ट्रिय स्तरमा शैक्षिक प्रतिस्पर्धा गर्न सकेको पाइदैन ।

४.८ उच्च शिक्षामा रहेको हालको स्थिती

यस शिर्षक भित्र हामी सन् २००० देखि सन् २००९/१० सम्मको उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद् र विश्वविद्यालयको समष्टिगत तथ्याङ्कहरूलाई केलाएर प्रस्तुत गरिन्छ जसबाट वार्षिक रूपमा भए-गरेका प्रगतिहरूलाई केलाउन मद्दत गर्दछ ।

(१) उच्च माध्यमिक शिक्षा परिषद्ले देशको समग्र विकासका लागि आवश्यक पर्ने मध्यमस्तरिय जनशक्ति तयार गर्न एवं उच्च शिक्षाको विभिन्न विद्यामा विशिष्टकृत शिक्षा लिन योग्य विद्यार्थी उत्पादन गर्ने उद्देश्य लिएको छ । परिषद्मा सन् २००९/१० सम्म सामूदायिक तर्फ १ हजार ७ सय, निजी तर्फ ४ सय ४६,

दश जोड दुई तर्फ १ सय ६० र क्याम्पसतर्फ १ सय ३५ गरी कूल संख्या २ हजार ५ सय १२ ले सम्बन्धन प्राप्त गरेका छन् ।

प्रतिभाशाली, गरिव, उत्पीडित, दलित, एवं दुर्गम तथा पिछडिएका विद्यार्थीहरुलाई छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने कार्यका साथै सामूदायिक उच्च माध्यामिक विद्यालयहरुलाई थप शिक्षकको लागि तलव-अनुदान दिने, शिक्षक कल्याणकारी कोषको स्थापना को पनि व्यवस्था गरेबाट १०+२ मा सरकारी खर्च केही सन्तोषजनक रुपमा रहेको मान्न सकिन्छ ।

तालिका ४.११

सन् २००९/२०१० सम्म सम्बन्धन उच्च माध्यमिक विद्यालयहरुको क्षेत्रगत विवरण

विकास क्षेत्र	सामूदायिक	निजी	१०+२	क्याम्पस	जम्मा
पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र	३५०	६९	३१	२३	४७३
मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्र	५२२	२२४	१०६	६५	९१७
पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र	४५५	१०४	१२	३३	६०४
मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र	२१९	२८	५	६	२५८
सुदुर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्र	२२५	२१	६	८	२६०

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालय, योजना शाखा, नेपाल सरकार । (www.moe.gov.np)

माथिको तालिकाबाट हामी देख्न सक्दछौं कि क्षेत्रगत रुपमा विकसित क्षेत्रको रुपमा मध्यमाञ्चल विकास क्षेत्रमा सबैभन्दा बढी अर्थात ९१७ वटा सम्बन्धन प्राप्त उच्च माध्यामिक विद्यालय रहेका छन् भने पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा ६०४, पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रमा ४७३ रहेका छन् । विभिन्न भौगोलिक विषमता र आर्थिक क्षेत्रमा पछि परेका मध्यपश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा केवल २५८ र सुदुर पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रमा २६० वटा मात्रले सम्बन्धन प्राप्त गरे बाट क्षेत्रगत रुपमा शिक्षामा गरिएको लगानीले समयानुकूल र सापेक्षित रुपमा व्यवहारमा लागू भएको देखिदैन ।

(२) सन् २००९/१० सम्म त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौं विश्वविद्यालय पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय, संस्कृत विश्वविद्यालय र पोखरा विश्वविद्यालय गरी पाँचवटा

विश्वविद्यालयहरूले उच्च शिक्षाको अवसर प्रदान गरिरहेका छन् । लुम्बिनी विश्वविद्यालयले सञ्चालन अनुमति पाइसकेको भएतापनि हालसम्म प्रारम्भिक अवस्थामा नै रहेको छ । त्यस्तैगरी वि.पि कोइराला स्वास्थ्य विज्ञान प्रतिष्ठान र चिकित्सा विज्ञान राष्ट्रिय प्रतिष्ठान पनि विश्वविद्यालय सरहको उच्च शैक्षिक संस्थाको रूपमा शिक्षा प्रदान गरिरहेका छन् । मूलुकभर सञ्चालनमा रहेका विश्वविद्यालयहरूले राष्ट्रिय आवश्यकता पूरा गर्ने र अन्तराष्ट्रिय प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने सक्षम उच्च स्तरिय जनशक्ति उत्पादन गर्ने कार्य गरिरहेका छन् । सन् २००८/२००९ देखि २००९/१० सम्म मूलुक भित्र सञ्चालनमा रहेका विभिन्न विश्वविद्यालयहरू अन्तर्गतका क्याम्पसहरू र सोमा अध्ययन गरिरहेका विद्यार्थीहरूको संख्या निम्न तालिकाबाट हेर्न सकिन्छ ।

तालिका ४.१२

विभिन्न विश्वविद्यालय अन्तर्गतका क्याम्पसहरू तथा विद्यार्थी संख्या

विश्वविद्यालय	क्याम्पसहरू		विद्यार्थी विवरण	
	आंगिक	सम्बन्धन प्राप्त	२००८/०९	२००९/१०
त्रिभुवन विश्वविद्यालय	६०	६१६	२९०८३३	२६१८२१
काठमाडौं विश्वविद्यालय	६	१४	३३३०	८७३७
पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	३	८४	१४८७८	१५५४१
नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय	१२	१८	२६४८	५,४३६
पोखरा विश्वविद्यालय	४	४६	५३९०	१,३१,७१
लुम्बिनी विश्वविद्यालय	-	-	-	-

(नोट: लुम्बिनी वौद्ध विश्वविद्यालयको सञ्चालन स्वीकृति भएतापनि शैक्षिक कार्यक्रम सञ्चालन नभएको)

स्रोत: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, भक्तपुर, नेपाल (www.ugcnepal.deu.np)

३) त्रिभुवन विश्वविद्यालयले मूलुकको लागी आवश्यक उच्च तथा गुणस्तरीय जनशक्ति उत्पादन तथा विकास गर्ने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निभाउँदै आएको छ । नेपालको ९५ प्रतिशत भन्दा बढी उच्च शिक्षाको भार त्रिभुवन विश्वविद्यालयले बोकेको छ । अब हामी यस बुँदामा मुख्य प्राज्ञिक

कार्यक्रमहरूको संक्षिप्त उपलब्धी विवरणलाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सक्दछौं ।

तालिका ४.१३

मूख्य प्राज्ञिक कार्यक्रमहरूको संक्षिप्त उपलब्धि विवरण

कार्यक्रम सूचक	वर्ष		
	२००७/०८	२००८/०९	२००९/१०
अ. क्याम्पस			
१. त्रि.वि. आङ्गिक क्याम्पस संख्या	६०	६०	६०
२. अस्थाई सम्बन्ध क्याम्पस संख्या	४२०	५६१	६१६
वृद्धि प्रतिशतमा	(७२) + २०.७%	(१४१) + ३६.६%	(५५) + ९.८%
आ. अध्ययनरत कूल विद्यार्थी संख्या	२,७२,७४६	२९०,८३३	३२१,६४५
१. त्रि.वि.वि. आङ्गिक क्याम्पसमा अध्ययनरत विद्यार्थी संख्या	१,६७,११४	१,७१,५९२	१,७२,५९४
वृद्धि प्रतिशत	९.४६%	२.०७ %	१.० %
जम्मा क्याम्पस संख्या	४८०	६२१	६७६
वृद्धि प्रतिशत	१७.६	२९.४ %	८.८५ %
२. निजी क्षेत्रका क्याम्पस अनुमानित विद्यार्थी संख्या	१,०५,६३२	१,१९,२४१	१,४९,०५१
३. शिक्षक विद्यार्थी अनुपात	१:२७.३	१:२१.६	१:२७.७
४. मानविय स्रोत शिक्षक कर्मचारी			
(i) शिक्षण तर्फ शिक्षक संख्या	६१६०	७९५०	७९५०
(ii) प्रशासनिक कर्मचारी	२,२४१	२२४१	२२४१
(iii) प्राविधिक कर्मचारी	१९१४	१९२०	१९२०

स्रोत: त्रिभूवन विश्वविद्यालय, योजना शाखा, कीर्तिपुर, नेपाल ।

दिएको तालिका अनुसार हामी के कुरा थाहा पाउन सक्दछौं कि यस आ.व.मा सापेक्षित रूपमा कलेजहरूको संख्यामा विस्तार हुन सकेको छैन । सन् २००७/०८ को तुलनामा सन् २००८/०९ मा प्रगति भएको पाइन्छ । सन् २००७/०८ मा २०.७ प्रतिशतले वृद्धि भएको अवस्थाबाट सन् २००८/०९ मा १४१ प्रतिशतले वृद्धि हुनु

सकारात्मक पक्ष रहेको छ । उच्च शिक्षामा यस वृद्धिलाई सन्तोषजनक मान्नु पर्दछ । तर सन् २००८/०९ को तुलनामा सन् २००९/१० मा भने ९.८ प्रतिशत ले मात्र वृद्धि हुनुको पछाडी आर्थिक दायित्व नै हो । विद्यार्थी वृद्धि प्रतिशतलाई हेर्दा पनि तुलनात्मक रुपमा सन्तोष गर्ने ठाउँ छैन । किनभने सन् २००८/०९ मा १५.३ प्रतिशतबाट वृद्धि भएको संख्या सन् २००९/१० मा केवल २५.० प्रतिशत मात्र हुनु राम्रो संकेत होइन भन्न सकिन्छ । शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात अति निरासाजनक देखिन्छ किनभने प्रतिशिक्षक बराबर लगभग २८ विद्यार्थी हुनु पक्कै पनि राम्रो पक्ष होइन । सरकारी क्षेत्रबाट उच्च शिक्षामा गरेको वित्तिय सहयोगलाई सही ढंगबाट वितरण नभएको अवस्थाबाट यी विषमताहरु आएका छन् । साथै शिक्षकको तलव भत्ता र अन्य सुविधा प्रदान गर्नुपर्ने गहन जिम्मेवारी प्रति सरकारी उदाशिनताले यो अवस्था आएको पाईन्छ ।

४.९ शैक्षिक कार्यक्रममा कूल वित्तिय लागानीबाट आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा परेको असर

विभिन्न शैक्षिक कार्यक्रमहरुमा सरकारको लागानीबाट आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा के कस्तो प्रभाव परेको छ भन्ने कुरालाई तलको तालिकाबाट प्रष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका ४.१४

कूल शैक्षिक वित्तिय लागानीबाट आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा परेको प्रभाव

	२००७	२००८	२००९	२०१०	२०११
चालु शिक्षामा लागानी आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन (प्रतिशतमा)	५.२%	५.३%	५.३%	५.४%	५.५%
कूल शैक्षिक लागानी आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा / प्रतिशतमा)	६.२%	७.८%	८.१%	८.२%	८.१%

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०६७/६८, अर्थमन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

तालिका नं. ४.११ मा देखाईएको तालिका अनुसार चालु खर्चमा आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनमा सकारात्मक नतिजा आएको पाइन्छ । थोरै लगानीले पनि केही हदसम्म आन्तरिक शक्तिमा वृद्धि ल्याएकै हुन्छ । सन् २००७ मा ५.२ प्रतिशत रहेको आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादन २०११ सम्म आइपुग्दा ५.५ प्रतिशत हुनु राम्रो पक्ष मान्न सकिन्छ । त्यसैगरी कूल शैक्षिक लगानीमा आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनको दर २००७ मा ६.२ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१० सम्म आइपुग्दा ८.२ प्रतिशत पुगेको छ । यसबाट के स्पष्ट हुन्छ भने दिर्घकालिन प्रतिफलको अवधारणा अनुसार शिक्षामा गरिएको लगानीले दिर्घकालीन रूपमा मानविय स्रोत उत्पादन क्षमतामा वृद्धि हुन सक्छ ।

यसबाट के प्रष्ट हुन्छ भने अल्पकालिन सेवा र सुविधा जस्तै शैक्षिक बजेटको ठूलो शिक्षा प्रशासन संयन्त्रलाई मात्र जोड दिएर रकम वृद्धि गरिने परिपाटिले शिक्षा क्षेत्रका अन्य प्राज्ञिक क्षेत्रमा शैक्षिक रकममा वृद्धि र विस्तार नभएकाले शिक्षाको लगानी बाट आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादनमा वृद्धि हुने सकेको देखिदैन । दिर्घकालीन शैक्षिक लगानीको अवधारणाले उच्च देखिदैन । दिर्घकालीन शैक्षिक लगानीको अवधारणाले उच्च शिक्षाका भौतिक पूर्वाधार देखि लिएर प्राज्ञिक क्षेत्रमा पनि लगानी वा व्ययलाई वृद्धि गरेको खण्डमा आशातित रूपमा आन्तरिक ग्राहस्थ उत्पादन वृद्धिदरमा वृद्धि आउने देखिन्छ ।

४.१० संकायगत शैक्षिक बजेट रकम र प्रति विद्यार्थी लागत

यस बुँदा अन्तर्गत उच्च शिक्षामा अध्ययनरत विद्यार्थी संख्या विभिन्न संकायमा पूर्ण शैक्षिक बजेट रकम एवं प्रति विद्यार्थी लागतको अध्ययन र विश्लेषण गरिएको छ । जसमा त्रि.वि. तर्फ अप्राविधिक तर्फको अध्ययन गरिएको छ ।

तालिका ४.१५

संकायगत शैक्षिक बजेट रकम र प्रति विद्यार्थी लागत

(प्रति वर्ष)

अध्ययन संकाय	अध्ययनरत विद्यार्थी संख्या	संकायगत खर्च रकम	संकायगत प्रति विद्यार्थी लागत
कानुनशास्त्र संकाय	१९८६	४६६१५३.९२	२३.७२
व्यवस्थापन संकाय	३३६६७	४६५९५१.२८	१३.८४
शिक्षाशास्त्र संकाय	३५१०१	४६६१४१.२८	१३.२८
सामाजीकशास्त्र संकाय	५००७१	४६६१६१.०१	१९.३१
संस्कृत	-	-	-

स्रोत: शिक्षा मन्त्रालयबाट प्रकाशित तथ्याङ्क २०६७ (www.moe.np)

माथिको तालिकालाई हेर्दा, आजको आधुनिकीकरणको चरण उत्कर्ष र शिक्षा क्षेत्रमा आएको व्यापकता अनुरूप शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न तह र संकायलाई विश्व परिपाटी र स्थानिय परिवेश अनुरूप बजेट पर्याप्त रूपमा विनियोजन गर्न सरकारले सकेको पाइन्छ । हामी यहाँ, त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतका अप्राविधिक तर्फ विभिन्न संकायमा अध्ययनरत विद्यार्थी संख्या र प्रति विद्यार्थी अनुमानित लागत र संकायमा पर्ने खर्चको विश्लेषण गर्दछौं । जस अनुसार कानुन संकायमा कूल विद्यार्थी संख्या १९८६ जना रहेका छन् । उच्च शिक्षामा विनियोजन रकम मध्ये यस संकायमा सरदर ४६६१५३.९२ हजार रकम पर्न आउँछ जसबाट कानुनशास्त्रमा अध्ययन गर्न विद्यार्थीको लागत प्रति विद्यार्थी २३.७२ हजार छ । व्यवस्थापन संकायमा कूल शैक्षिक बजेट रकम ३५६६.१९ करोड मध्ये ४६५९५१.२८ हजार रकम पर्न आएको पाइन्छ । जस अनुसार प्रति विद्यार्थी लागत १३.८४ हजार हुनजान्छ । त्यसैगरी शिक्षाशास्त्र संकायमा कूल अध्ययनरत विद्यार्थी संख्या पैतिस हजार एक सय जना रहेका छन् । जुन संकायमा कूल शैक्षिक बजेट रकम ३५६६.१९ करोड मध्ये ४६६१४१.२८ हजार रहेको छ । भने प्रति विद्यार्थी लागत १३.२८ हजार रहेको देखिन्छ । सबै भन्दा बढी

विद्यार्थी चाप रहेको मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत कूल विद्यार्थी संख्या ५००७२ जना रहेकोमा सो संकायमा शिक्षा बजेट मध्ये ४६६९६९.०९ हजार रहेको छ जस अनुसार प्रति विद्यार्थी लागत १९.३९ हजार रहन गएको छ ।

यसरी माथिको अध्ययनबाट हामीलाई के कुराको ज्ञात हुन्छ भने नेपालमा उच्च शिक्षा हासिल गर्न प्रति विद्यार्थी लागत खर्चलाई हेर्दा चिन्ताजनक अवस्था रहेको छ । आय स्तर न्यून रहेका गरिवीको चपेटा मूनी बाच्च वाध्य हामी नेपालीले उच्च शिक्षाको अभिलाषालाई उच्च प्राथमिकता नदिएकाले उच्च शिक्षा प्राप्तीमा कठिनाईको अवस्था रहेको छ ।

४.११ उच्च शिक्षामा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात

यस बुँदामा हामी नेपालमा शिक्षक र विद्यार्थी अनुपातको विश्लेषण गर्नेछौ । जसबाट शिक्षामा राज्यले गरेको लगानी अनुरूप गुणस्तरीय शिक्षाका लागी पर्याप्त एवं आवश्यकता अनुरूप शिक्षाको परिणाम र व्यवस्थापनका सम्बन्धमा जानकारी हासिल गर्न सहयोगी हुनेछ, तथा शैक्षणिक क्रियाकलापमा सबैको भूमिकाका सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्न सहायक हुनेछ ।

तालिका ४.१६

उच्च शिक्षामा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात

विकास क्षेत्र	सामूदायिक	संख्यागत
पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्र	२०:९	२७:५
काठमाडौं उपत्यका	२०:३	११:६
पश्चिमाञ्चल	१५:८	१३:४
मध्य पश्चिमाञ्चल	३७:६	१५:८
सुदुर पश्चिमाञ्चल	१८:३	७:९
विकास क्षेत्र	१९:५	१२:७

स्रोत : शिक्षा मन्त्रालयबाट प्रकाशित तथ्याङ्क २०६७

माथिको तालिकामा हामी हेर्न सक्दछौं कि विद्यार्थी संख्याको आधारमा शिक्षाको संख्या समयानुकूल रूपमा भएको पाइदैन भने विकास क्षेत्रमा पनि समग्र रूपमा समानताको मान्यता अनुरूप समावेशी र क्षेत्रगत रूपमा शैक्षिक लगानी रहेको पाइदैन । संख्यागत शैक्षिक क्षेत्रको तुलनामा सामुदायिक क्षेत्रका शैक्षिक संस्थामा भन्दा नराम्रो अवस्था पाइन्छ । यसबाट पनि हामीलाई के ज्ञात हुन जान्छ, भने सार्वजनिक वा सरकारी शैक्षिक संस्थाहरूमा सरकारी उदाशिनतालाई प्रस्टाउँछ । भौतिक तथा सामाजिक परिवेशको दृष्टिले विकासित मानिएको काठमाडौं उपत्यका र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको शिक्षक विद्यार्थी अनुपात क्रममा २०:३ र २०:९ लाई सन्तोषजनक रहेको मान्न सकिन्छ । भू-भौगोलिक विषयता र पूर्वाधार विकासको पछि परेका सुदूर पश्चिमाञ्चल क्षेत्रमा क्रमश १८.३ र ७.९ हुनुलाई पक्कै पनि राज्यले शैक्षिक क्रियाकलापमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने शिक्षकको उपलब्धता र अन्य सेवा-सुविधालाई ध्यान दिन नसकेको प्रष्ट हुन्छ । प्रतिदिन बढ्दै गएको विद्यार्थी चापलाई ध्यान नदिएकोले यो स्थितीको सिर्जना भएको तथ्यलाई नकार्न सकिन्छ ।

४.१२ विश्वविद्यालय अनुदान आयोगद्वारा विश्वविद्यालय विकास खर्चका लागि गरेको अनुदान सहयोग

नेपालका विभिन्न विश्वविद्यालयहरूको आर्थिक, शैक्षिक एवं भौतिक तथा प्रशासनिक पक्षको विकास र विस्तारका लागि विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले गरेको अनुदान सहयोगलाई समेत नियाल्नु यहाँ सान्दर्भिक हुन्छ । विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको Website बाट आधिकारीक रूपमा उपलब्ध भएको तथ्याङ्कको आधारमा यहाँ छलफल गरिने छ ।

तालिका ४.१७

विभिन्न विश्वविद्यालयहरूलाई विश्वविद्यालय अनुदान आयोगबाट शैक्षिक विकासका लागि

गरेको अनुदान सहयोग

(रु. मा)

विश्वविद्यालयको नाम	१९९९/२०००	२०००/०१	२००१/०२	२००२/०३	२००३/०४
त्रिभुवन विश्वविद्यालय	७०४,६९१,९६२	५६१,१४५,१२४	१७७,०५९,०००	१६,४१०,०००	४,७७०,०००
संस्कृत विश्वविद्यालय	१००,००,०००	१२,१००,०००	९३,७५,०००	१०,३००,०००	१०३,००,०००
पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	६०,००,०००	६,५००,०००	९,७५०,०००	३३,६००,०००	३५,७००,०००
पोखरा विश्वविद्यालय	५००,०००	६,०००,०००	९,०००,०००	१९,१००,०००	१९,१००,०००
अनुदान अयोग	-	-	-	३,४९०,०००	५६३,००००
खुल्ला विश्वविद्यालय	५०,०००	१५,१३९	७,०००	-	-
जम्मा	७२५,७४१,९६२	५८५,७६०,२६३	२०५,१९१,०००	८२,९००,०००	११८,४००,०००
प्रतिशतमा					
त्रिभुवन विश्वविद्यालय	९७.१	९५.८	८६.३	१९.८	४०.३
संस्कृत विश्वविद्यालय	१.४	२.१	४.६	१२.४	८.७
पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	०.८	१.१	४.८	४०.५	३०.१
पोखरा विश्वविद्यालय	०.७	१.०	४.४	२३.०	१६.१
अनुदान आयोग				४.२	४.८
कृषि विश्वविद्यालय	-	-	-	-	-
खुल्ला विश्वविद्यालय	०.०	०.०	०.०	-	-
जम्मा	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०	१००.०

स्रोत: विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, भक्तपुर, नेपाल । (www.ugcnepal.deu.np)

शिक्षाको समूचित विकास र विस्तारका लागि साथै विश्वविद्यालयको प्राज्ञिक, शैक्षिक, आर्थिक एवं भौतिक पूर्वाधार निर्माण र विकासका लागि अनुदान सहयोग दिने कार्यका लागि नेपाल सरकारले विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको व्यवस्था गरेको छ । हाम्रो अध्ययनका क्रममा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको सुचना शाखाबाट आधिकारिक रूपमा सन् २००१ देखि सन् २००४ सम्मको उपलब्ध तथ्याङ्कलाई यहाँ

छलफल गरिएको छ । सरकारी स्तरबाट सञ्चालित विश्वविद्यालय हरुको विभिन्न पक्ष, स्वरूप र स्थितिलाई मध्यनजर राखी वि.वि.अ. आयोगले अनुदान सहयोग गर्दै आएको छ ।

सन् १९९९/०१ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयलाई कूल अनुदान रकमको ९७.१ प्रतिशत रकम अनुदान गरेको थियो । त्यसपछिका वर्षहरुमा सो अनुदान सहयोग रकममा क्रमशः कम गर्दै अन्य विश्वविद्यालयलाई पनि समावेश गर्दै आएको छ । सरकारी स्तरबाट संचालित त्रिभुवन विश्वविद्यालयको सहयोगमा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगको सहयोगले थप टेवा पूगेको पाइन्छ । त्यसैगरी संस्कृत विश्वविद्यालयलाई सन् १९९९/२००० मा १.४ प्रतिशत बजेट रकम अनुदान दिएकोले क्रमिक रुपमा प्रति वर्ष वृद्धि गरिएको पाईन्छ । सन् २००२/०३ मा सबैभन्दा बढि १२.४ प्रतिशत अनुदान दिएको छ भने सन् २००३/०४ मा भने त्यसमा कमी आई ८.७ प्रतिशतमा झरेको पाईन्छ । भने निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय एवं पोखरा विश्वविद्यालयलाई पूर्वार्द्धका वर्षहरुमा भन्दा पछाडीका वर्षहरुमा अनुदान रकम बढाइएको देखिन्छ ।

यसरी उच्च शिक्षाका लागि स्थापित विश्वविद्यालयहरुलाई दिइने अनुदानको पनि निश्चित मापदण्ड र परिमाण स्पष्ट नभएकोले प्रभावकारी रुपमा अनुदानको स्वरूप र मात्राले निरन्तरता पाएको पाईन्छ । विभिन्न भौगोलिक परिवेश, विद्यार्थीको चाप, आर्थिक अवस्थिती एवं उपदेयताका आधारमा निश्चित निती नियम तथा रणनिती अनुरूप विश्वविद्यालयमा अनुदान दिएको खण्डमा मात्र उच्च शिक्षाले सही गति लिन सक्ने देखिन्छ ।

४.१३ योजनाबद्ध रुपमा शिक्षामा गरिएको वित्तिय लगानी

शिक्षाका विभिन्न तह र क्षेत्रमा गरिएको वित्तिय लगानीको मात्रा र परिमाणलाई यस अध्ययनमा समेटने प्रयास गरिएको छ । यस सन्दर्भमा यहाँ आ.व. सन् २००६/०७ देखि सन् २०१०/११ सम्मको आधिकारीक तथ्याङ्कलाई समेटेर विश्लेषण

गरिएको छ । जसबाट प्रचलित मूल्यमा विभिन्न योजनावद्ध शैक्षिक वित्तिय लगानीको स्वरूपबाट तुलनात्मक अध्ययन गर्न सहायक हुनेछ ।

तालिका ४.१८

योजनावद्ध रूपमा शिक्षामा गरिएको वित्तिय लगानी

(रु. करोडमा)

योजनाबाट प्राप्ती ग्राहस्थ्य	२००६/०७	२००७/०९	२००८/०९	२००९/१०
कुल ग्राहस्थ्य उत्पादन (२००७/०८ को मूल्यमा)	४९१,०५८.३	५२६,२५०.०	५६०,९८२.५	५९८,५६८.३
कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन वृद्धि दर स्थिर मूल्यमा)	७.६%	७.३%	६.६%	६.७%
व्याज भुक्तानिको आधारमा प्रचलित मूल्यमा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन प्रतिशत	१७.९%	१८.९%	२१.६%	१८.४%
शिक्षामा सरकारी पूँजीगत खर्च (सरकारी स्रोतबाट)	४५.०	३०२.०	३२१.९	३४३.५

स्रोत: अर्थमन्त्रालय, अन्तराष्ट्रिय मौद्रिक कोष, आयोजना शाखा, नेपाल सरकार ।

सन्, २००६/०७ को कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर ७.६ प्रतिशत रहेको पछिल्ला वर्षहरूमा यसले निरन्तरता पाएको पाइँदैन । सन् २००९/१०मा आई पुग्दा शिक्षामा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन वृद्धिदर स्थिर मूल्यमा ६.७ प्रतिशत मात्र रहेको थियो । भुक्तानीयोग्य व्याजको आधारमा प्रचलित मूल्यमा ग्राहस्थ्य उत्पादनको कूल प्रतिशत सन् २००८/०९ मा सबैभन्दा वढी अर्थात २१.६ प्रतिशत रहेको थियो भने आ.व. २००९/१० मा यसमा केही तरलता आएर १८.४ प्रतिशतमा भरेको पाइन्छ । शिक्षामा सरकारी पूँजीगत खर्च को परिपाटीमा वर्षेनी गिरावट आएको पाइन्छ । सन् २००६/०७ मा ४५.० करोड रहेकोमा त्यसका पछिल्ला वर्षहरू सन् २००७/०८ मा ३०२.० करोड, आ.व. २००८/०९ मा ३२१ करोड र सन् २००९/१० मा ३४३.५ करोड मात्र रहेको थियो । शिक्षामा आएको व्यापकता र विश्व आधुनिकीकरणको यो

शताब्दीमा नेपालमा शिक्षामा गर्नुपर्ने लगानीको परिपाटी यस पछिल्ला एक दशकमा नै राम्रो रहेको पाईन्न भन्नुमा अत्युक्ति नहोला ।

४.१४ त्रिभूवन विश्वविद्यालयको वित्तिय संरचना

सन् २०००/०१ बाट त्रिभूवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत केही संस्थानहरुको विकेन्द्रिकरण भएपश्चात् अनुदान वित्तिय प्रणालीबाट सञ्चालन हुन थालेको हो । तर पनि अझै केही अध्ययन संस्थानहरु त्रि.वि.वि को अनुदान र सहयोग बाट सञ्चालीत भैरहेको छन् । यस अध्ययनमा मैले त्रिभूवन विश्वविद्यालय, योजना शाखाबाट प्राप्त गरेका सन् १९९९/२००० देखी सन् २००४/०५ सम्म प्राप्त गरेको आधिकारीक तथ्याङ्कलाई समावेश गरी विवेचना गरेकी छु जसबाट सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा गरेको खर्चबाट त्रिभूवन विश्वविद्यालयले प्राप्त गरेको वजेटको खर्च प्रक्रियालाई बुझ्न सहयोगी हुनेछ ।

तालिका ४.१९

त्रिभूवन विश्वविद्यालयको वित्तिय खर्च संरचना

(प्रतिशतमा)

शैक्षिक सत्र	कूल पूँजीगत खर्च	कूल चालू खर्च	तलव	विविध सेवा	आय	खुद खर्च
१९९९-२०००	३३.०	६७.०	३५.४	३१.६	५.९	(९४.१)
२०००-२००१	२७.५	७२.५	४३.१	२९.४	१०.२	(८९.८)
२००१-२००२	११.५	८८.३	६६.१	२२.२	२१.६	(७८.४)
२००२-२००३	८.३	९१.७	६७.३	२४.४	१३.३	(८६.७)
२००३-२००४	१४.८	८५.२	६२.३	२२.९	११.२	(८८.८)
२००४-२००५	३.०	९७.०	७२.५	२४.५	१४.३	(८५.७)
औषत	१६.४	८३.६	५७.८	२५.८	१२.८	(८७.३)

स्रोत: त्रिभूवन विश्वविद्यालय, योजना शाखा, किर्तिपूर, नेपाल

माथिको तालिकालाई हेर्दा, त्रिभूवन विश्वविद्यालयले प्राप्त गर्ने अनुदान बजेट को धेरै हिस्सा साधारण खर्चमा वढी भएको देखिन्छ । विकास खर्चलाई धान्न सक्ने स्थिति नरहेकोले उच्च शिक्षामा प्रति विद्यार्थी लागत बढ्दै गएको छ । जसलाई हामी तालिका नं ४.८ संग प्रति विद्यार्थी लागतको अवस्थालाई तुलना गर्न सक्दछौं । औषत रुपमा अध्ययन गर्दा सन् १९९९ देखि सन् २००५ सम्म कूल पूँजी गत खर्च १६.४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी कूल चालु खर्च औषतमा ८३.६ प्रतिशत रहेको छ । शिक्षामा कूल सरकारी खर्च संग तुलना गर्दा, त्रि.वि.वि. को खुद खर्च सँग औषत रुपमा समान भएतापनि चालु खर्च सँग तादात्म्यता नरहेको प्रष्ट हुन्छ ।

तालिका ४.२०

त्रिभूवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत विभिन्न संस्थाहरूको वित्तिय स्वरूप (सन् २००९ - २०१०)

प्रतिशतमा

S/N	शिर्षक	वन	कानुन	शिक्षा	मानविकी	व्यवस्थापन	त्रि.वि. केन्द्रिय क्याम्पस	केन्द्रिय कार्यालय
A	कूल पूँजीगत खर्च	१.०	१.०	०.६	०.५	१.१	१.२	०.९
B	कूल चालु खर्च	९९.०	९९.०	९९.४	९९.५	९८.९	९८.८	९९.१
C	आय	३.८	६.५	१०.१	९.५	१८.८	५.४	२३.९
D	खुद खर्च	(९६.२)	(९३.५)	(८९.९)	(९०.५)	(८१.२)	(९४.६)	(७६.९)

स्रोत: त्रिभूवन विश्वविद्यालय, योजना शाखा, किर्तिपुर ।

त्रिभूवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत विभिन्न संस्था तथा कार्यालयहरूको सन् २००९/१० लाई मध्यनजर राख्दा नेपाल सरकारको शिक्षामा विनियोजित रकमले मात्र धान्न सक्ने स्थिति रहेको देखिँदैन । विभिन्न शिर्षकहरूलाई हामीले एकिकृत गरेर हेरेको खण्डमा खुद खर्च वनशास्त्र संकायमा ९६.२ प्रतिशत, कानुनमा ९३.५ प्रतिशत रहेको

देखिन्छ । जवकी विद्यार्थी चापको आधारमा हेर्ने हो भने सामान्यतया यो अत्याधिक वढी खर्च हो किनभने शिक्षाशास्त्र, व्यवस्थापन संकाय र मानविकी संकायमा हाल रहेको विद्यार्थीको चापलाई हेर्ने हो भने खुद खर्चमा विरोधाभाष रहेको देखिन्छ । जवकी शिक्षाशास्त्रमा खुद खर्च ८९.९ प्रतिशत, मानविकी संकायमा ९०.५ प्रतिशत र व्यवस्थापनमा ८९.२ प्रतिशत हुनुलाई उच्च शिक्षामा खर्च गर्ने परिपाटी पारदर्शी र यथार्थवादी नभएको प्रष्ट हुन्छ । कूल पूँजीगत खर्च र कूल चालु खर्चमा सामान्यतया हाराहारी रहेको अवस्थालाई पनि नियाल्ने हो भने असान्दर्भिक नै छ । प्राविधिक शिक्षा र साधारण शिक्षा विचको यो असामायिक भिन्नता वास्तवमा नै सोचनिय रहेको छ । विकास खर्च भन्दा साधारण खर्चलाई वढी प्राथमिकता दिईनुले राष्ट्रले अपेक्षा गरेको राष्ट्रिय उद्देश्य प्राप्तीमा शंका रहन सक्दछ ।

एकाइ - पाँच (CHAPTER - FIVE)

सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरू

(SUMMARY, CONCLUSION AND RECOMMENDATIONS)

यस अध्ययनबाट निकालिएको सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरू यस प्रकार रहेका छन् ।

५.१ सारांश

नेपालको उच्च शिक्षामा सरकारी खर्चको प्रक्रियाले शिक्षा क्षेत्रमा पारेको प्रभावको अवस्था, प्रक्रिया र स्थिती निम्न बमोजिम रहेको छ :

- क) शैक्षिक क्षेत्रमा सार्वजनिक लगानी प्रतिशत यस पछिल्ला अवधिमा केही वृद्धि हुँदै गएको छ । सन् २०००/०१ मा कूल खर्च ९३२.८५ करोड रहेको शिक्षा क्षेत्रको लगानी सन् २००९/१० सम्म आइपुग्दा ३५६६.१९ करोड पुगेको छ । त्यसैगरी ग्राहस्थ उत्पादनमा शिक्षा क्षेत्रको लगानी दर पनि सोही अवधिमा वृद्धि भएर ६.४९ प्रतिशतमा पुगेको पाइन्छ । तर पनि शैक्षिक विकासको खर्चको दरमा भने व्यापक मात्रा हास आएको छ ।
- ख) आर्थिक वर्ष सन् २००९/१० सम्ममा कूल सरकारी वित्त अन्तर्गत शिक्षा क्षेत्रको पूँजीगत खर्च र न्यून घाटा उल्लेख रहेको देखिन्छ । शिक्षा विकासको लागी पूँजीगत साधन परिचालन बढाउन सकिएको देखिँदैन ।
- ग) उच्च शिक्षा तर्फको लगानी विस्तार तथा नीजि क्षेत्रले समेत यस क्षेत्रको उत्पादनको वृद्धिदर ६.५ प्रतिशत पूर्याउने अनुमान गर्न सकिन्छ । पूर्वाद्धिमा यस क्षेत्रले ११.३ प्रतिशत वृद्धि हासिल गरेको तुलनामा हालका वर्षमा केही कमि आएता पनि वृद्धिदर सन्तोषजनक नै देखिन्छ । यस क्षेत्रको विगत ५ वर्षका उपलब्धी राम्रै पाइन्छ । किनकी एकतिर ७.१ प्रतिशतको औषत वृद्धिदर हासिल गरेको छ भने अर्कोतिर कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा ६.२ प्रतिशत योगदान पूर्याएको देखिन्छ ।

- घ) उच्च शिक्षामा गरिएको लगानीले आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन वृद्धिलाई प्रधानता दिए पनि यस वर्षका एकाइ वर्षलाई छोडेर अन्य वर्षहरूमा आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर सन् २००४/०५ को तुलनामा बढी दरमा वृद्धि हुन सकेको छैन । सन् २००७ मा कूल शैक्षिक लगानीबाट आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन ६.२ प्रतिशत रहेको थियो भने सन २०१० मा आइपुग्दा केवल ८.१ प्रतिशत आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादन रहेको छ । यसबाट उच्च शिक्षामा गरिएको लगानी अनुरूप पछिल्लो वर्षहरूमा शैक्षिक क्षेत्रमा आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन नसकेको पाइन्छ ।
- ङ) उच्च शिक्षामा समयानुकुल सरकारी खर्चमा नियमितता र वृद्धि हुन नसकेको पाइन्छ । उच्च शिक्षा सम्बन्धी ऐन एवं नियमावली विच तालमेल नभएवाट सरकारी लगानीमा पारदर्शिता नभएको देखिन्छ ।
- छ) शिक्षा क्षेत्रमा आएको व्यापकता अनुरूप शिक्षा क्षेत्रका विभिन्न तह र संकायमा समयानुकुल शैक्षिक बजेट विनियोजन गरेको पाइँदैन । विद्यार्थी संख्या अनुरूप बजेट तर्जुमा नभएकोले प्रति विद्यार्थी लागत पनि उच्च हुँदै गएको पाइन्छ । समग्रतामा हेर्दा प्रति विद्यार्थी प्रति वर्ष १३.२८ हजार देखी २३.७२ हजार सम्म लागत रहेको पाइन्छ । जसबाट अधिकांश विद्यार्थीहरू उच्च शिक्षाबाट वञ्चित रहने अवस्था बढ्दै गएको पाइन्छ ।

समग्रतामा उच्च शिक्षाको खर्चको प्रक्रियालाई वृद्धि गर्न सरकारी तथा निजी लगानीलाई समय सापेक्ष रुपमा वृद्धि र विस्तार गर्न नसकेको पाइन्छ । सार्वजनिक खर्चमा शिक्षा क्षेत्रलाई गरिने विनियोजित रकममा पनि निरन्तरता नदिएको पाइन्छ ।

५.२ निष्कर्ष

उच्च शिक्षाका क्षेत्रमा विभिन्न कार्यक्रमहरूमा समग्र शैक्षिक क्षेत्र र उच्च शिक्षामा सार्वजनिक व्ययको परिपाटी र त्यसले पारेको प्रभावको विश्लेषणबाट प्राप्त हुन आएका जातीहरूलाई निष्कर्षका रुपमा निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

१. आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरमा खासै सुधार आउनु नसके पनि उच्च शिक्षाको आर्थिक संरचना र क्षेत्रगत योगदान भने परिवर्तन आएको देखिन्छ ।

२. उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्च बढेता पनि सहस्राब्दी विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्ने गरी उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा खर्च विनियोजन गर्न सकिएको देखिदैन । सन् २००१/०२ मा उच्च शिक्षामा रु १६८० करोड विनियोजन गरिएकोमा पछिल्लो वर्षमा केवल २४३७ करोड जुन केवल कुल बजेटको १०.६ प्रतिशत रहनुले समयानुकूल रकम विनियोजन गरेको देखिदैन ।
३. नेपालकमा उच्च शिक्षा हासिल गर्न प्रति विद्यार्थी लागत खर्चमा प्रतिवर्ष उच्च हुँदै गएको छ । सरदर २३.७२ हजार प्रति विद्यार्थी लागत हुनुवाट उच्च शिक्षा हासिल गर्ने आधारभूत आवश्यकतावाट वञ्चित हुने अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ ।
४. शैक्षिक क्षेत्रमा राष्ट्रिय लगानीको अनुपातमा शैक्षिक बचतको सुधार आउन सकेको देखिदैन । जसवाट प्रति विद्यार्थी लागतमा वृद्धि हुँदै गएको पाईन्छ ।
५. गैर कर राजस्वको क्षेत्रमा शैक्षिक कर वा राजस्वको योगदानको अवस्थामा वृद्धि हुँदै गएतापनि कूल शैक्षिक खर्चको अनुपातमा वृद्धि हुन सकेको पाईदैन ।
६. उच्च शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउनु सरकारी अनुदानमा संचालित उच्च शिक्षाका शैक्षिक संस्थाहरुमा विकास खर्चको परिमाण अपर्याप्त रहेको पाइन्छ ।
७. उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्च बढेता पनि सहस्राब्दी विकासको लक्ष्य प्राप्त गर्न सक्ने गरी शिक्षा क्षेत्रमा खर्च विनियोजन गर्न सकेको देखिदैन ।
८. नेपालको उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा सार्क मुलुकहरुको दाजोमा शैक्षिक बजेट परिणाम राम्रो देखिदैन । श्रीलंका एवं भुटानको दाजोमा नेपालको केवल ३.४ प्रतिशत शैक्षिक बजेट मात्र हुनुले अन्तराष्ट्रिय परिवेशमा प्रतिस्पर्धा गर्न कठिन रहेको पाईन्छ ।
९. नेपालको शिक्षा क्षेत्रको समग्र बजेटमा वैदेशिक सहायता र शिक्षामा वैदेशिक सहयोगको वार्षिक वृद्धिदर उल्लेखनिय रहेको पाइन्छ । सन २०००/०१ मा २६.०२ प्रतिशत रहेकोमा सन २००९/१० सम्म आइपूग्दा ३१.२२ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । जुन पूर्वाद्धका वर्षहरुको तुलनामा १८.२ प्रतिशत वार्षिक वृद्धिदर हुनु राम्रो पक्ष रहेको पाईन्छ ।

५.३ सुभावहरु

यस अध्ययनबाट प्राप्त उपलब्धिहरुलाई नेपालमा उच्च शिक्षामा सार्वजनिक व्ययको प्रक्रियालाई उद्देश्य अनुरूप प्रभावकारी बनाउन निम्न निम्न अनुसारका सुभावहरु प्रस्तुत गरेकी छु ।

- क) सहस्राब्दी लक्ष्य प्राप्तीका लागि सरकारले उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा सार्वजनिक खर्चको परिमाणमा वृद्धि गर्नुपर्दछ र सबै क्षेत्रका लागि विशेष कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यन्वयन गर्नुपर्दछ ।
- ख) उच्च शिक्षामा सार्वजनिक खर्चको स्पष्ट नीति र ऐन सुनिश्चित गरिनु पर्दछ र शैक्षिक आर्थिक प्रणाली समय सान्दर्भिक बनाइनु पर्दछ ।
- ग) उच्च शिक्षामा निजी लगानी र वैदेशिक लगानीमा विस्तार गर्ने वातावरण बनाई सबै क्षेत्रको सहभागितामा वृद्धि ल्याउने योजनाको निर्माण गरिनु पर्दछ ।
- घ) छात्रवृत्तिको लगानीमा वृद्धिगरी सरल शैक्षिक ऋणको व्यवस्था गरिनु राम्रो हुन्छ । जसबाट प्रति विद्यार्थी लागतमा कमि आउन सक्दछ ।
- ङ) शैक्षिक कार्यक्रमहरुमा लगानी गर्दा आंशिक क्षेत्रगत रुपमा सीमित नगरी समग्रतामा गरिनु पर्दछ । यसबाट अन्तर सम्बन्धित क्षेत्रमा पर्ने प्रभावका कारणले निर्देष्ट गरिएको शैक्षिक क्षेत्रबाट लक्ष्य बमोजिम उपलब्धी प्राप्त गर्न सकिन्छ ।
- च) उच्च शिक्षाको क्षेत्रबाट आन्तरिक ग्राहस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि ल्याउन कूल बजेट रकमबाट शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको विनियोजित रकममा समयानुकुल वृद्धि गर्नु पर्दछ ।
- छ) उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा विनियोजित गरिएकोलाई निरन्तरता दिदै वार्षिक वृद्धिदरमा विस्तार गरिनु पर्दछ ।

सन्दर्भ सूची

१. अधिकारी, विष्णु प्रसाद, (२०६४), शिक्षा सेवा प्राविधिक सहायक परिक्षा दिग्दर्शन काठमाडौं
२. अर्थमन्त्रालय (२०६४), रातो किताब आर्थिक वर्ष २०६४/६५, काठमाडौं, अर्थ मन्त्रालय ।
३. अर्थमन्त्रालय (२०६८), आर्थिक सर्वेक्षण २०६७-६८, काठमाडौं अर्थ मन्त्रालय ।
४. अर्थमन्त्रालय (२०६७), आर्थिक सर्वेक्षण (विभिन्न वर्षहरु), काठमाडौं, अर्थमन्त्रालय ।
५. अर्थमन्त्रालय (२०६७), त्रि-वर्षिय योजनाको आधार पत्र (२०६७/६८-२०६९/७०), काठमाडौं, नेपाल सरकार ।
६. काफ्ले वाशुदेव (२०६२), शैक्षिक योजना, काठमाडौं, भूँडीपुराण प्रकाशन ।
७. नेपाल जनार्दन (२०६६) नेपालको शैक्षिक प्रणाली, चुनौति र भावि दिशा काठमाडौं ।
८. परियार (१९९५), पूँजीवादी तथा साम्यवादी देशको सरकारी खर्च, जर्ज ऐलेन, अन विन.
९. पैगन (१९९९) आधुनिक अर्थशास्त्रको अध्ययन, शिक्षाको अर्थशास्त्र भाग-२ नयाँ दिल्ली, एम.ब्लुग
१०. महशिन, डा. मोहम्मद (१९९४), नेपालमा शैक्षिक क्रान्ति, काठमाडौं ।
११. शमा, गोपिनाथ (२०६०), नेपालमा शिक्षाको इतिहास, काठमाडौं, मकालु बुक्स एण्ड स्टेशनरी ।
१२. शिक्षा मन्त्रालय (२०२८), राष्ट्रिय शिक्षा प्रणालीको योजना, २०२८, काठमाडौं, नेपाल सरकार ।
१३. शिक्षा मन्त्रालय (२०६७), विभिन्न शिक्षा योजनाहरुको प्रतिवेदनहरु, काठमाडौं, नेपाल सरकार ।
१४. शिक्षा विभाग (२०६६), शिक्षा विभागद्वारा गरिएका अध्ययन प्रतिवेदन (२०६४/६५), काठमाडौं, अनुसन्धान तथा शैक्षिक सूचना व्यवस्थापन ।
१५. श्रेष्ठ, डा. केदार नाथ (१९७५), नेपालमा शिक्षा र प्रशासन, काठमाडौं, राष्ट्रिय योजना आयोग ।

१६. Agrawal, Govinda Ram and Bina Pradhan (1979), mobilization of resource of financing of Higher Education in Nepal, KTM, CEDA Kirtipur.
१७. Friedmen, Milton (1998), The Role of Government in Education, American Economic Review.
१८. Government of Nepal, (2049), Educational Commission Report, Kathmandu.
१९. Ministry of Finance, Teenth Plan, Kathmandu, Government of Nepal.
२०. Panta, Y.P., (1981), Income distribution, Allentane London.
२१. Scheltz, T.W (1986), Education in Economices growth, UNESCO
२२. Upadhyaya, Ishwor Prasad (2003), Educational Programmes and their financing, Kathmandu
२३. Uprety, T (2002) Financing Elementary Education in Nepal, Kathmandu.
२४. hbfh
२५. Web site
- a. <http://www.moe.com> (march.2011)
 - b. <http://www.moe.gov.np> (March.2011)
 - c. <http://www.ugenepal.deu.np> (April. 2011)
 - d. <http://www.tuel.org.np>(March.2011)
 - e. <http://www.hsep.org.np> (may 2011)
 - f. <http://www.tribhuvaniversity.edu.np> (June. 2011)
 - g. <http://www.cbs.gov.np> (March 2011)

अनुसूची १

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको वार्षिक परिक्षामा उत्तिर्ण दर

	सामेल परिक्षार्थी	उत्तिर्ण	उत्तिर्ण प्रतिशत
प्राविधिक			
१. प्रविणता प्रमाणपत्र तह	४९,२२२	१७७३५	३६.०
२. स्नातक तह	३६,६३४	१४,८५३	३८.०
अप्रविधिक			
१. प्रविणता प्रमाण पत्र तह	११५,३५९	४०,७३५	३५.३
२. स्नातक	१३८,८९३	४३,००४	३१.१

स्रोत : त्रि.वि परिक्षा शाखा २००८ ।

अनुसूची २

त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गत एम.फिल. विद्यावारिधिमा अध्ययनरत भएको

विद्यार्थी विवरण

क्र.सं.	अध्ययन संस्थान / संकाय	एम.फिल. अध्यायनरत विद्यार्थी संख्या			विद्यावारिधी अध्ययन विद्यार्थी संख्या		
		छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा
१.	ईन्जिनियरीङ अध्ययन संस्थान	-	-	-	१४	३	१७
२.	कृषि तथा पशु विज्ञान अध्ययन संस्थान	-	-	-	२	-	२
३.	चिकित्साशास्त्र अध्ययन संस्थान	-	-	-	-	-	-
४.	वन विज्ञान अध्ययन संस्थान	-	-	-	९	१	१०
५.	विज्ञान तथा प्रविधि अध्ययन संस्थान	-	-	-	७८	२५	१०३
६.	कानुन संकाय	१४८	१८	१६६	४	१	५
७.	व्यवस्थापन संकाय	१००	१८	११८	१२	०	१२
८.	शिक्षाशास्त्र संकाय	१८९	३०	२१९	१३	१	१४
९.	मानविकी तथा सामाजिकशास्त्र संकाय	४३७	६६	५०३	६५	७	७२

स्रोत त्रिभुवन विश्वविद्यालय

अनुसुची-३

आंगिक तथा सम्बन्धन प्राप्त कलेजको विद्यार्थी भर्ना विवरण

विश्वविद्यालयहरु	जम्मा			अङ्गिक क्षेत्र			सम्बन्धन प्राप्त क्षेत्र		
	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा	महिला	पुरुष	जम्मा
जम्मा	११३६ ८१	१८६५ ६१	३००२ ४२	५८४ ५५	११९९६ ९	१७८४ २४	५५२ २६	६६५ ९२	१२१८ १८
त्रि.वि.वि.	१०१ ९३३	१६५६ ८४	२६७६ १७	५६१ ८०	११४८ ४९१	१७१० २९	४५७ ५३	५०८ ३५	९६५ ८८
नेपाल सस्कृत	७८१	२५६७	३३४८	६७८	२१८९	२८६७	१०३	३७८	४८१
काठमाडौं विश्वविद्यालय	२७९ १	४३१९	७११०	११५१	२२७६	३४२७	१६४ ०	२०४ ३	३६८३
पूर्वाञ्चल विश्वविद्यालय	५७४ ७	८८८ २	१४६२ ९	१९९	४७६	६७५	५५४ ८	८४० ६	१३९५ ४
पोखरा विश्वविद्यालय	२३४ ९	५१८ ९	७५३८	१६७	२५९	४२६	२१८ २	४९३ ०	७११२

स्रोत : शिक्षा मन्त्रालय प्रकाशित तथ्याङ्क- २०६७